

Thematic Analysis of Corporate Social Responsibility from the Perspective of Verses and Narratives: Implications for the Universities of the Islamic Society

Hassan Danaeefard ¹, Hamid Reza Boustani ², Sanaz Shakeri ³, Mehdi Zaki ⁴

Abstract

Background & Purpose: The organization's attention to its social responsibilities reflects its ethical approach and consideration of social benefits and interests. Among the various models that have introduced the duties and actions of organizations in this field, the present study has explored the components of social responsibility from the perspective of verses and narratives and has introduced its implications for the universities of the Islamic society based on those verses and narratives.

Methodology: This research is applied, qualitative, inductive and interpretive. In the first stage, the content of the relevant verses and narratives were analyzed using the content analysis method, and the themes of social responsibility were identified and combined. Ensuring the reliability of these findings was done by confirming ten academic experts in Islamic management topics who were selected using purposive sampling method. The presentation of relevant implications for the universities of the Islamic society has also been done using the unsystematic approach.

Findings: Social responsibility from the perspective of verses and narratives is presented in the form of six main themes: Legal, civil-social, environmental, economic, cultural-educational and political responsibility. The implications related to each of these six themes for the universities of the Islamic society are also presented in detail.

Conclusion: Understanding the nature of social responsibility of the organization from the perspective of verses and narratives is an important step in moving towards the ethical and religious performance of organizations in Islamic society. The implications provided in this regard can also provide the basis for the implementation of this important category in Islamic universities.

Keywords: Social responsibility, Verses and narratives, Implication studies, Universities of Islamic society.

Citation: Danaeefard, H., Boustani, H.R., Shakeri, S. & Zaki, M. (2020). Thematic Analysis of Corporate Social Responsibility from the Perspective of Verses and Narratives: Implications for the Universities of the Islamic Society. *Journal of Human Resource Studies*, 10(4), 118-145. (in Persian)

1. Prof., Department of Public Administration, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran. E-mail: hdanaee@modares.ac.ir
2. PhD., Department of Behavioral Management, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran. E-mail: boustani.hamid@gmail.com
3. MSc., Department of Management, Marvdasht Branch, Islamic Azad University, Fars, Iran. E-mail: sanazshakeri72@gmail.com
4. MSc., Department of Business Management, Firoozkooh Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. E-mail: mehdi.zaki77@gmail.com

مضمون کاوی مسئولیت اجتماعی سازمان از دیدگاه آیات و روایات: دلالت‌هایی برای دانشگاه‌های جامعه اسلامی

حسن دانایی فرد^۱، حمیدرضا بوستانی^۲، ساناز شاکری^۳، مهدی ذکی^۴

چکیده

زمینه و هدف: توجه سازمان به مسئولیت‌های اجتماعی، نمایان‌کننده رویکرد اخلاقی آن و در نظر داشتن منافع و مصالح اجتماعی است. در میان الگوهای مختلفی که وظیفه‌ها و اقدام‌های سازمان‌ها در این زمینه را معرفی کرده‌اند، پژوهش حاضر به واکاوی مؤلفه‌های تشکیل‌دهنده مسئولیت اجتماعی از دیدگاه آیات و روایات پرداخته و بر این اساس، دلالت‌های آن را برای دانشگاه‌های جامعه اسلامی معرفی کرده است.

روش: این پژوهش کاربردی، کیفی، استقرایی و تفسیری است. برای اجرای پژوهش، در مرحله نخست با استفاده از روش تحلیل مضمون، آیات و روایات مرتبط تحلیل و مضامین تشکیل‌دهنده مسئولیت اجتماعی شناسایی و تلفیق شدند. ۱۰ خبره دانشگاهی و مباحث مدیریت اسلامی که با استفاده از روش نمونه‌گیری هدفمند انتخاب شدند، اطمینان از اعتمادپذیری این یافته‌ها را تأیید کردند. ارائه دلالت‌های مرتبط برای دانشگاه‌های جامعه اسلامی نیز با استفاده از رویکرد برایشی انجام شد.

یافته‌ها: مسئولیت اجتماعی از دیدگاه آیات و روایات در قالب شش مضمون اصلی بیان شد که عبارت‌اند از: مسئولیت قانونی، مدنی - اجتماعی، زیست‌محیطی، اقتصادی، فرهنگی - آموزشی و سیاسی. همچنین، دلالت‌های مرتبط با هر یک از این شش مضمون، برای دانشگاه‌های جامعه اسلامی به تفصیل ارائه شد.

نتیجه‌گیری: شناخت ماهیت مسئولیت اجتماعی سازمان از دیدگاه آیات و روایات، گامی مهم، در راستای حرکت به‌سوی عملکرد اخلاق‌مدارانه و دینی سازمان‌ها در جامعه اسلامی به شمار می‌رود. دلالت‌های ارائه شده نیز می‌تواند زمینه عملیاتی‌سازی این مقوله مهم را در دانشگاه‌های اسلامی فراهم سازد.

کلیدواژه‌ها: مسئولیت اجتماعی، آیات و روایات، دلالت پژوهی، دانشگاه‌های جامعه اسلامی

استناد: دانایی فرد، حسن؛ بوستانی، حمیدرضا؛ شاکری، ساناز؛ ذکی، مهدی (۱۳۹۹). مضمون کاوی مسئولیت اجتماعی سازمان از دیدگاه آیات و روایات: دلالت‌هایی برای دانشگاه‌های جامعه اسلامی. *مطالعات منابع انسانی*، ۱۰(۴)، ۱۱۸-۱۴۵.

۱. استاد، گروه مدیریت دولتی، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران. رایانامه: hdanaee@modares.ac.ir	
۲. دکتری، گروه مدیریت رفتاری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران. رایانامه: boustani.hamid@gmail.com	
۳. کارشناس ارشد، گروه مدیریت، واحد مرودشت، دانشگاه آزاد اسلامی، فارس، ایران. رایانامه: sanazshakeri72@gmail.com	
۴. کارشناس ارشد، گروه مدیریت بازرگانی، واحد فیروزکوه، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. رایانامه: mehdi.zaki77@gmail.com	

مقدمه

انسان موجودی اجتماعی است که در زندگی جمعی خویش در برابر دیگران مسئول است و باید برای حقوق دیگران احترام قائل شود (رونقی، ۱۳۹۸). گرایش به سمت مسئولیت اجتماعی سازمان، عنصری کلیدی در ایجاد ثبات، رشد و عملکرد پایدار در یک محیط پویا و در حال تغییر است (لو و هومبرگ^۱، ۲۰۰۷؛ گیوز و او هیگینز^۲، ۲۰۰۸ و بالابانیس، فیلیپس و لیال^۳، ۱۹۹۸). با وجود اینکه مسئولیت اجتماعی شرکت در چند دهه اخیر در ادبیات علمی کل دنیا به طور شایان توجهی شناخته و توسعه یافته است (پاناپانان، لینائین، کاروونین و فان^۴، ۲۰۰۳)، اما پژوهشگران در بسیاری از آثار دانشگاهی و غیردانشگاهی فرایند رو به رشد فردگرایی و تضعیف مسئولیت اجتماعی در سازمان‌ها را به طور خاص و در جوامع به طور کلی، به اثبات رسانده‌اند (قطب^۵، ۱۹۸۵؛ ایزت بگوویچ^۶، ۱۹۹۳؛ دنیس و ایردوس^۷، ۱۹۹۳؛ هانس کانگ و کارل ژوزف^۸، ۱۹۹۳ و چرینگتون و چرینگتون^۹، ۱۹۹۳). دلیل محتمل چرایی تضعیف مسئولیت اجتماعی شرکت‌ها در محدودیت و ماهیت تصمیم‌گیری‌ها و چارچوب‌های فکری به شدت اقتصادی است. در نتیجه، رویکردهای پذیرفته‌شده توسط مؤسسه‌های تجاری، در خصوص رعایت قوانین اخلاقی و تحقق مسئولیت اجتماعی شرکت‌ها، دارای نواقصی هستند (پرویز و احمد^{۱۰}، ۲۰۰۴).

با وجود پژوهش‌ها و تأکیده‌های فراوان انجام‌شده روی مسئولیت اجتماعی سازمان در سازمان‌های تجاری و غیرتجاری حاضر در جوامع غربی به طور کلی (پاناپانان و همکاران، ۲۰۰۳) و در دانشگاه‌های فعال در جوامع غربی به طور خاص (آیالا رودریگز، بارتو، اوساندون، کاسترو و مورنو^{۱۱}، ۲۰۱۶ و گومز^{۱۲}، ۲۰۱۴)، نمی‌توان خلاً موجود در تأثیرگذاری مسئولیت اجتماعی بنگاه در این سازمان‌های دارای جهان‌بینی مادی را انکار کرد. خلاً موجود، ناشی از وجود روح سرمایه‌داری در همه دیدگاه‌های غرب در خصوص مسئولیت اجتماعی سازمان است (ریازمیر، حسن و حسن^{۱۳}، ۲۰۱۵). بنابراین با وجود اینکه تحقق مسئولیت اجتماعی در دانشگاه به‌عنوان یک سازمان غیرتجاری به نگاه غیرمادی به جهان و انسان نیاز دارد، دیدگاه متعارف مسئولیت اجتماعی سازمان در غرب فقط با جنبه‌های مادی سروکار داشته، با هدف تحقق انتظارات ذی‌نفعان شکل گرفته و تعهدهای معنوی یا مذهبی را مد نظر قرار نمی‌دهد (ابوبکر و یوسف^{۱۴}، ۲۰۱۵). در مقابل، مفهوم مسئولیت اجتماعی از دیدگاه اسلام، مفهوم گسترده و جامعی بوده که برگرفته از منابعی مانند قرآن و سنت به‌عنوان منابع اصلی در شریعت اسلامی هستند (احمد، ۱۹۹۵؛ حنفی و سلام^{۱۵}، ۲۰۰۱ و یوسف و بهاری^{۱۶}، ۲۰۱۱).

1. Luo & Homburg
2. Gyves & O'Higgins
3. Balabanis, Philips & Lyall
4. Panapanaan, Linnanen, Karvonen & Phan
5. Qutb
6. Izetbegovic
7. Dennis & Erdos
8. Hans & Karl-Josef
9. Cherrington & Cherrington
10. Parvez & Ahmed
11. Ayala-Rodriguez, Barreto, Ossandon, Castro & Moreno
12. Gomez
13. Riaz Mir, Hassan & Hassan
14. Abu Bakar & Yusof
15. Hanafy & Sallam
16. Yusof & Bahari

از دیدگاه اسلام، مسئولیت‌پذیری به‌عنوان یکی از موضوعات جامعه‌شناسی از جایگاه خاصی در قرآن کریم برخوردار است، زیرا نظام حقوقی اسلام نظامی حق‌گرا و تکلیف‌گرا است (حاجی‌زاده و آورجه، ۱۳۹۳). اهمیت مسئولیت‌پذیری در قرآن کریم از این اصل مهم نشئت می‌گیرد که اسلام به اجتماعی شدن افراد، پرورش گرایش‌های اجتماعی و در نتیجه، گسترش فرهنگ مسئولیت‌پذیری اجتماعی توجه خاصی دارد (رضوانخواه، صالحی و سجاد، ۱۳۹۹). در تأیید اهمیت این مقوله، در منابع اسلامی آیات فراوانی وجود دارد که اهمیت مسئولیت‌پذیری و وظیفه‌شناسی را برای انسان بیان کرده است (حاجی‌زاده و آورجه، ۱۳۹۳). برای مثال در آیه ۳۶ سوره قیامت می‌فرماید: آیا انسان می‌پندارد که آزاد، رها و بی‌مسئولیت است؟

بنابراین، توجه به مسئولیت اجتماعی سازمان در فرهنگ کشورهای غربی با این هدف انجام شده که این مفهوم به‌عنوان ابزاری برای کسب سود بیشتر تلقی می‌شود. در مقابل، اسلام بر توجه به مسئولیت اجتماعی در جامعه و سازمان با هدف کسب رضای خداوند و دلایل اخلاقی پافشاری می‌کند. با توجه به نبود الگویی بومی، طراحی مدل مسئولیت اجتماعی سازمان از دیدگاه اسلام در یک کشور اسلامی ضروری به نظر می‌رسد. از یک سو جهان‌بینی غربی، بر نفع مالی بنا شده است. توجه به مسئولیت اجتماعی سازمان در این جوامع نیز در راستای تحقق سودآوری و اهداف مالی است. از سوی دیگر، جهان‌بینی تأییدشده اسلام مبتنی بر اخلاق محوری و خیر جمعی است. به بیان دیگر، تأکید بر مسئولیت اجتماعی در اسلام هم‌راستا با جهان‌بینی توحیدی بوده و مبتنی بر نفع مادی نیست. بنابراین، بین مبانی فلسفی اسلام و غرب تفاوت‌های جدی و اساسی وجود دارد (بوستانی، بانسی و شاکری، ۱۳۹۶). چون مدل‌های موجود در رابطه با مسئولیت اجتماعی سازمان بر مبنای الگوها و فرهنگ جوامع غربی طراحی شده است، واکاوی مؤلفه‌های مسئولیت اجتماعی بر مبنای منابع اسلامی برای سازمانی با فرهنگ اسلامی ضرورت پیدا می‌کند. در نتیجه، هدف از پژوهش حاضر، تبیین مؤلفه‌های مسئولیت اجتماعی از دیدگاه آیات و روایات و بررسی دلالت‌های آن در دانشگاه‌های جامعه اسلامی است.

مبانی نظری

مسئولیت اجتماعی مبتنی بر آموزه‌های اسلام

اصطلاح مسئولیت اجتماعی به تعهدهای قانونی و اخلاقی اشاره دارد که ناشی از تأثیر عملیات سازمانی در جامعه، اقتصاد و محیط زیست است (گومز، ۲۰۱۵). منظور از مسئولیت اجتماعی شرکت‌ها، پیوستگی و اتحاد میان فعالیت‌ها و ارزش‌های سازمان به‌گونه‌ای است که منافع کلیه ذی‌نفعان شامل سهام‌داران، مشتریان، کارکنان، سرمایه‌گذاران و عموم جامعه، در سیاست‌ها و عملکرد سازمان منعکس شود (حاجیها و سرافراز، ۱۳۹۳). به بیان دیگر، سازمان باید همواره خود را جزئی از اجتماع بداند، به جامعه احساس مسئولیت داشته باشد و در راستای بهبود رفاه عمومی به‌گونه‌ای مستقل از منافع مستقیم شرکت، تلاش کند (فروغی، میر شمس شهشهانی و سمیه پور، ۱۳۸۷).

مفهوم مسئولیت اجتماعی از دیدگاه اسلام، مفهومی گسترده و جامع بوده که برگرفته از منابع اسلامی مانند قرآن و سنت است (احمد، ۲۰۰۱؛ حنفی و سلام، ۲۰۰۱ و یوسف و بهاری، ۲۰۱۱) و در چارچوب آن بر مسئولیت‌های انسان در

خصوص جامعه، سایر افراد و محیط، تأکید زیادی می‌شود (پلاتونووا^۱، ۲۰۱۳). در آیات قرآنی این مفهوم تعهدهای معنوی، اخلاقی و مادی را شامل می‌شود (محمد^۲، ۲۰۰۷ و پرویز و احمد، ۲۰۰۴).

به‌علاوه، در سایر منابع اسلامی نیز می‌توان تأکید بر مسئولیت اجتماعی را استنباط کرد. برای نمونه، از دیدگاه امام علی (ع)، لازم است انسان برای زندگی وارد اجتماع شود و ضرورت اجتماعی بودن وی ایجاب می‌کند تا از وظایف اجتماعی و سیاسی خود واقف باشد و بتواند در اجتماع نقش مؤثری ایفا کند. امام علی (ع)، پذیرش خلافت خویش را احساس مسئولیت در قبال جامعه می‌داند و در خطبه شششنبه تنها عامل پذیرش خلافت و حکومت را احساس مسئولیت و اتمام حجت می‌داند و می‌فرماید: سوگند به خدایی که دانه را شکافت و جان را آفرید، اگر حضور فراوان بیعت‌کنندگان نبود و یاران حجت را بر من تمام نمی‌کردند و اگر خداوند از علما عهد و پیمان نگرفته بود که در برابر شکم‌بارگی ستمگران و گرسنگی مظلومان، سکوت نکنند، مهار شتر خلافت را بر کوهان آن انداخته، رهایش می‌ساختم و آخر خلافت را با کاسه اول آن سیراب می‌کردم (نهج‌البلاغه، خطبه ۳، صفحه ۴۵).

با وجود تأکید اسلام بر مسئولیت اجتماعی، بخش اعظمی از بررسی‌های معاصر در خصوص مسئولیت‌پذیری اجتماعی شرکت‌ها بر دستورالعمل‌ها و رویکردهای غربی مبتنی است (طالب‌نیا، رجب‌دری و خانی‌ذلان، ۱۳۹۷). در واقع، روح سرمایه‌داری را می‌توان به‌راحتی در همه دیدگاه‌های غرب در رابطه با مسئولیت اجتماعی سازمان مشاهده کرد. برای نمونه، نظریه‌های اندیشمندان غربی مسئولیت اجتماعی سازمان را به‌عنوان ابزاری برای دستیابی به مزیت رقابتی مد نظر قرار می‌دهند (ریازمیر و همکاران، ۲۰۱۵) و هنوز به ارائه یک توجیه اخلاقی در این زمینه نرسیده‌اند (دوسوکی و عبدالله^۳، ۲۰۰۷). به بیان دیگر، سازمان‌های غربی، مسئولیت اجتماعی را به‌عنوان ابزاری برای تحقق اهداف مادی خویش خویش مد نظر قرار می‌دهند.

با این توضیح در خصوص نوع نگرش نظریه‌پردازان غربی به مفهوم مسئولیت اجتماعی سازمان، اسلام، مسلمانان را به انجام وظایف اجتماعی مسئولانه تشویق کرده و برای پاسخ‌گویی به فعالیت‌های اخلاقی هیچ‌گونه منافع پولی، اقتصادی یا استراتژیک را دنبال نمی‌کند (ریازمیر و همکاران، ۲۰۱۵). هدف مسئولیت اجتماعی از دیدگاه اسلام، ترویج عدالت اجتماعی و همچنین حصول به‌رستگاری در زندگی دنیوی و اخروی است (ابوبکر و یوسف، ۲۰۱۵). علاوه بر این، موازین مسئولیت اجتماعی و ارزش‌های اخلاقی اسلامی، روابط مبتنی بر اعتماد را تشویق کرده و از انجام وظایف متقابل افراد، هم‌بستگی، همکاری و هم‌زیستی مسالمت‌آمیز حمایت می‌کند (چاپرا^۴، ۲۰۰۸). در نتیجه، ارزش‌ها و فلسفه اخلاقی اسلام با ارزش‌های مد نظر و فلسفه وجودی مسئولیت اجتماعی سازمان سازگار است (الاسرگ^۵، ۲۰۱۵). به همین دلیل نظریه‌پردازان استدلال کرده‌اند که برای پیشرفت و رشد کشور در ابعاد مختلف، تقلید از الگوهای غربی و غیربومی، جواب‌گوی نیازهای جامعه ایران نیست (اسماعیلی گیوی، موسوی خطیر، منصوری و فضائلی، ۱۳۹۷).

1. Platonova
2. Mohammed
3. Dusuki & Abdullah
4. Chapra
5. Elasrag

مسئولیت اجتماعی در دانشگاه‌های جامعه اسلامی

اسلام در مقام یک مکتب تربیتی و اهتمام آن به انسان‌سازی از جامعیت برخوردار است (دیالمه، ۱۳۹۸). از طرفی، نجات انسان در گروی نجات جامعه است و انسان به همان اندازه که خود با جهد و تلاش می‌تواند به سعادت برسد، تحت تأثیر نیروهای بیرونی یعنی اجتماع است، بنابراین انسان مسلمان بایستی در قبال جامعه حساس، متعهد و مسئول باشد. مسئولیت فرد در قبال جامعه باعث شده است تا حقوق عامه مردم که در قرآن کریم به حق‌الناس تعبیر شده، یکی از مهم‌ترین حقوقی باشد که مسلمان باید وفاداری و مسئولیت‌پذیری خود را به آن نشان بدهد (ایمان و کلاته ساداتی، ۱۳۹۰).

با توجه اهمیت مسئولیت فرد در قبال جامعه، می‌توان به نقش دانشگاه به‌عنوان نهادی انسان‌ساز پی برد. دانشگاه مکانی برای ارائه آموزش‌های فقط فنی نیست، بلکه باید به دانشجویان کمک کند به منافع اجتماعی با دید جدی‌تری نگاه کنند (ابراهیم، آنجلیدیس و هاوارد^۱، ۲۰۰۶: ۱۵۹). جابور^۲ (۲۰۱۰) در تأیید تأثیر بی‌بدیل دانشگاه بر جامعه استدلال می‌کند که دانشگاه‌ها یکی از سازمان‌های بسیار تأثیرگذار بر محیط هستند. از طرفی، مؤسسه‌های آموزش عالی مسئول ارتقای دانش و عملکرد مسئولانه هستند (گومز، ۲۰۱۴) و برای تربیت نیروی انسانی مسئولیتی سنگین بر عهده دارد (شاجری^۳، ۲۰۰۸). پژوهش کاریم، اوشیما و یاماموتو^۴ (۲۰۰۶) نیز نشان داده است که دانشگاه‌ها به‌مثابه سایر بخش‌های اقتصادی در قبال جامعه مسئول و پاسخ‌گو هستند تا جایی که واژه دانشگاه پاسخ‌گو را برای مؤسسه‌های آموزش عالی مطرح می‌کنند. به‌علاوه، از دیدگاه نجاتی، شفایی، سلام زاده و دارایی^۵ (۲۰۱۱)، دانشگاه‌ها به‌صورت بسیار گسترده باید به‌دنبال توسعه مسئولیت‌پذیری اجتماعی درونی باشند.

با توجه به اهمیت دانشگاه در رشد سطح فکری و اخلاقی جامعه، حرکت به‌سوی دانشگاه‌های جامعه اسلامی از آن نظر اهمیت دارد که از دید اسلام، علم و دانش با وجودی که شأن‌الایی دارد، بایستی مسئولیت‌پذیر نیز باشد. به بیان دیگر، به‌دلیل اینکه پارادایم‌های غربی به ارزش‌ها از دیدی دنیوی می‌نگرند (ایمان و کلاته ساداتی، ۱۳۹۰)، دانشگاه شکل گرفته بر مبنای این بینش نیز به اخلاق و مسئولیت‌پذیری اسلامی چندان توجه نمی‌کند. تعاریف ارائه‌شده از دانشگاه‌های جامعه اسلامی نیز مؤید همین مطلب هستند که وجه تمایز این دانشگاه‌ها غلبه حاکمیت، اصول و معارف اسلامی بر هر یک از ابعاد دانشگاه است (حمیدیا، میرکمالی، پورکریمی و رضائیان، ۱۳۹۸).

بر مبنای سند دانشگاه‌های جامعه اسلامی، از اصول در نظر گرفته‌شده برای برنامه‌ریزی فرهنگی در دانشگاه، توجه به مبنای اسلامی در تدوین نظام برنامه‌ریزی فرهنگی به‌منظور تحقق آرمان‌ها و ارزش‌های انقلاب اسلامی است. بر این مبنا در کنار اینکه روح دانشگاه‌ها باید اسلامی باشد، آرمان‌ها، اهداف و خلق‌و‌خوی آن نیز می‌بایست اسلامی باشد (عیوضی، ۱۳۸۰). برابر آنچه گفته شد، یکی از اقدامات مهم برای تحقق ایده دانشگاه‌های جامعه اسلامی طراحی مدل‌ها بر مبنای اصول تأکیدشده در دین است. بنابراین، بی‌توجهی به معیارهای دینی در تدوین مدل‌های بومی مانع از تحقق چشم‌انداز مد نظر در دانشگاه‌های جامعه اسلامی می‌شود.

با این تحلیل، اسلامی شدن دانشگاه‌ها از هر جنبه مستلزم در دسترس بودن مدل‌های متناسب با فرهنگ اسلامی

1. Ibrahim, Angelidis & Howard
2. Jabbour
3. Shajeri
4. Karima, Oshima & Yamamoto
5. Nejati, Shafaei, Salamzadeh & Daraei

است. الزام استفاده از مدل‌های بومی و اسلامی به دلیل تفاوت‌های بنیادی در مبانی فلسفی جوامع اسلامی و غربی است. به بیان دیگر، نبود امکان استفاده و کاربرد مدل‌های مبتنی بر فرهنگ‌های غربی در کشور ما توجه به تدوین مدل‌های بومی و اسلامی را ضروری می‌کند.

بنابراین، دانشگاه به‌عنوان نهادی انسان‌ساز، نقش بی‌بدیلی در تأثیرگذاری بر جامعه دارد. همچنین، با توجه به وجود تفاوت‌های بنیادین در مبانی فکری پذیرش شده اسلام و غرب، تحقق مسئولیت اجتماعی در دانشگاه‌های جامعه اسلامی مستلزم وجود مدل‌های بومی و اسلامی است. اهمیت وجود هماهنگی در مبانی فکری و مدل‌های موجود به این دلیل است که اثبات شده تناقض بین این دو، امید به کسب نتایج رضایت‌بخش را از بین می‌برد. برای نمونه، پژوهشگران زیادی مدعی هستند که با وجود افزایش روزافزون توجه به مسئولیت اجتماعی، توجه واقعی به مسئولیت اجتماعی در سازمان‌ها کاهش پیدا کرده است (قطب، ۱۹۸۵؛ ایزت بگوویچ، ۱۹۹۳؛ دینیس و همکاران، ۱۹۹۳؛ هانس کانگ و همکاران، ۱۹۹۳ و چرینگتون و چرینگتون، ۱۹۹۳). این موضوع می‌تواند تا حد زیادی ناشی از تناقض موجود بین مبانی فکری نظام سرمایه‌داری در غرب با فلسفه وجودی مسئولیت اجتماعی باشد. از این رو، توجه و تأکید بر تدوین مدل اسلامی مسئولیت اجتماعی سازمان ضرورت پیدا می‌کند و این هماهنگی می‌تواند در دستیابی به هدف تعیین‌شده برای جامعه، نقش مهمی داشته باشد.

پیشینه پژوهش

در رابطه با واکاوی ابعاد مسئولیت اجتماعی از دیدگاه اسلام، در دانشگاه‌های جامعه اسلامی در داخل و خارج از کشور پژوهشی انجام نشده و پژوهش حاضر از این نظر پژوهشی جدید است. در خصوص مسئولیت اجتماعی به‌طور کلی و در دانشگاه به‌طور اخص، پژوهش‌های زیادی انجام شده که خلاصه‌ای از آن در جدول ۱ بیان شده است.

جدول ۱. پیشینه پژوهش

پژوهشگر (سال)	عنوان	نتیجه
ایلا رودریگز و همکاران (۲۰۱۷)	بازنمایی فرافرهنگی اجتماعی در خصوص مفهوم مسئولیت اجتماعی دانشگاه	آگاهی اجتماعی، احترام متقابل، مسئولیت مشترک، طرح اجتماعی، هویت دانشگاه، آموزش جامع و کارآفرینی از جمله ابعاد مسئولیت اجتماعی دانشگاه هستند.
ریاز میر و همکاران (۲۰۱۵)	مسئولیت اجتماعی شرکت: یک دیدگاه اسلامی	ابعاد رابطه با سهام‌داران، رابطه با کارکنان، رابطه با بدهکاران، رابطه با وام‌دهندگان، رابطه با رقبا، رابطه با محیط و رابطه با جامعه شناسایی شده است.
علی محمدلو، اکبری و مهدویان پور (۱۳۹۳)	شناسایی مؤلفه‌های مسئولیت اجتماعی دانشگاه‌ها	هجده مؤلفه در ابعاد مسئولیت نوع‌دوستی، محیط زیستی، اخلاقی، قانونی و پژوهشی برای مسئولیت اجتماعی شناسایی و توسط خبرگان تأیید شده است.
یعقوبی (۱۳۹۱)	بررسی مسئولیت‌پذیری اجتماعی در آموزه‌های اسلام و دلالت‌های تربیتی آن برای معلمان	نتایج این مطالعه نشان‌دهنده سه قلمرو مسئولیت از آموزه‌های اسلامی بود که عبارت‌اند از: مسئولیت در برابر خود، مسئولیت انسان در برابر خداوند و مسئولیت در برابر دیگران.
حبیبی، وظیفه دوست و جعفری (۱۳۹۵)	مؤلفه‌های ارتقای مسئولیت‌پذیری اجتماعی دانشگاه آزاد اسلامی	پنج بعد اساسی در مدل مسئولیت‌پذیری اجتماعی دانشگاه شناسایی شدند که عبارت‌اند از: ابعاد بشردوستانه، اقتصادی، قانونی، اخلاقی و فناوری.

پژوهشگر (سال)	عنوان	نتیجه
برادران حقیر، نورشاهی و روشن (۱۳۹۸)	مفهوم‌سازی مسئولیت اجتماعی دانشگاه در ایران	نتایج پژوهش از تحلیل داده‌ها در قالب مدلی ارائه و راهبردها در سه سطح کلان (دولت)، میانی (مدیریت دانشگاه‌ها) و خرد (اعضای هیئت‌علمی) مشخص شدند و در نهایت، تعریف مسئولیت اجتماعی دانشگاه به‌عنوان نهادی اجتماعی ارائه شد.
امینی و زارع (۱۳۹۷)	دلالت پژوهی الگوی ارزشیابی خطمشی بر اساس آموزه‌های نهج‌البلاغه	با رهیافتی علمی و مبتنی بر روش دلالت‌پژوهی، ابتدا سهم یاری‌ها مبتنی بر محورهای شش‌گانه از نهج‌البلاغه استخراج شده و سپس دلالت‌های موضوعی با استفاده از نظر خبرگان احصا شدند.
فرهادی راد، پارسا، شاهی و بهرامی (۱۳۹۹)	شناسایی و واکاوی مسئولیت‌های اجتماعی دانشگاه	بسیست مقوله محوری مسئولیت‌های اجتماعی دانشگاه در ابعاد قانونی، اخلاقی، بشردوستانه و قانونی شناسایی شدند و برای دسته‌بندی آنها از منطق الگوی کارول بهره گرفته شد.

به‌طور کلی و در مقایسه با هدف مد نظر برای پژوهش حاضر، این پژوهش از این نظر جدید است که هیچ‌یک از پژوهش‌های انجام‌شده به واکاوی ابعاد مسئولیت اجتماعی سازمان از دید اسلام و در دانشگاه‌های جامعه اسلامی نپرداخته‌اند. برای مثال، هیچ‌یک از پژوهش‌های انجام‌شده به آزمون ساختاری مسئولیت اجتماعی از دیدگاه آیات و روایات توجهی نکرده‌اند. همچنین، با توجه به جدید بودن مفهوم روش‌شناسی دلالت‌پژوهی، پژوهشی با محوریت مسئولیت اجتماعی و دانشگاه‌های جامعه اسلامی انجام نشده است. بنابراین، هدف پژوهش حاضر دستیابی به چارچوب سازنده مسئولیت اجتماعی سازمان از دید اسلام و در نهایت، بررسی دلالت‌های ابعاد مسئولیت اجتماعی سازمان از دید اسلام در دانشگاه‌های جوامع اسلامی است.

روش‌شناسی پژوهش

مرحله نخست

برای انجام این پژوهش، از تحلیل محتوای مضمون در چارچوب روش پژوهش کیفی استفاده شده است. تحلیل مضمون یکی از فنون تحلیلی مناسب در پژوهش‌های کیفی بوده که می‌تواند به‌خوبی برای تدوین و تحلیل شبکه مضامین استفاده شود. این شبکه‌ها مضامین اصلی مرتبط با داده‌ها را نشان می‌دهند (اتراید استرلینگ^۱، ۲۰۰۱).

تحلیل مضمون، فرایندی است که می‌تواند در بیشتر روش‌های کیفی به‌کار رفته و امکان تبدیل اطلاعات کیفی به کمی را فراهم می‌کند. این فن، روشی برای شناسایی، تحلیل و گزارش الگوها و مضامین موجود در داده‌ها است که داده‌ها را به داده‌هایی غنی و تفصیلی تبدیل می‌کند. فازها و گام‌های این روش ممکن است منحصر به تحلیل مضمون نباشند، اما به‌طور کلی، دارای پنج مرحله آشنایی با داده‌ها، ایجاد کدهای اولیه، جست‌وجوی مضامین، بازنگری مضامین، تعریف و نام‌گذاری مضامین و تدوین گزارش هستند (براون و کلارک^۲، ۲۰۰۶).

در راستای انجام پژوهش، ابتدا با استفاده از منابع مختلفی مانند قرآن کریم و نهج‌البلاغه، داده‌های اولیه استخراج شدند. در مرحله بعد، با توجه به تعداد زیاد شاخص‌های احصاشده از آیات و روایات، به ترکیب و ادغام شاخص‌های مشترک توجه شد. سپس پیام‌های مستخرج متناسب با نیاز پژوهش کدگذاری شدند. مرحله بعدی، کدگذاری و تخصیص

1. Attride Stirling
2. Braun & Clarke

برچسب مفهومی برای هر یک از مفاهیم و داده‌ها بود. این مرحله، به شناسایی شش مقوله در رابطه با مسئولیت اجتماعی دانشگاه از دید اسلام منجر شد. در نهایت، مفاهیم و مقوله‌های به‌دست‌آمده از مرحله ترکیب و ادغام، مقوله‌هایی هستند که زمینه طراحی الگوی مسئولیت اجتماعی سازمان از دید اسلام را فراهم آورده‌اند.

نتایج حاصل از واکاوی انجام‌شده به ده نفر از خبرگان دانشگاهی و متخصص به مباحث مدیریت به‌طور کلی و مدیریت اسلامی به‌صورت خاص ارائه شد. این افراد دارای تحصیلات مرتبط با زمینه پژوهش حاضر و سابقه تدریس حداقل پنج سال در زمینه مدیریت اسلامی و همچنین تألیفات علمی متعدد در قالب کتاب و مقاله بوده‌اند. خبرگان منتخب با استفاده از روش نمونه‌گیری هدفمند انتخاب شده‌اند.

برای تأمین اعتمادپذیری داده‌های پژوهش از روش ممیزی امکان اطمینان استفاده شده است. ممیزی امکان اطمینان یکی از روش‌های تأمین اعتمادپذیری در پژوهش‌های کیفی هست (عزتی و ترابی، ۱۳۹۹). مبتنی بر این روش، داده‌ها در اختیار پژوهشگران دیگر قرار گرفت، با این هدف که در صورت لزوم، شناسه‌های استخراج‌شده دوباره بازبینی شوند. در نهایت، با توجه به نظرهای خبرگان، مدل حاضر تدوین و به‌عنوان مدل تأییدشده ارائه شد.

مرحله دوم

در مرحله دوم پژوهش، دلالت‌های مناسب برای مؤلفه‌های مسئولیت اجتماعی در دانشگاه‌های جامعه اسلامی تشریح می‌شوند. دلالت‌پژوهی از آن نظر اهمیت دارد که همه رشته‌ها تمایل دارند از رشته‌های دیگر برای توسعه دانش رشته‌ای خود بهره‌گیرند. یکی از استراتژی‌های بسیار متداول، اقتباس و عاریه دانش یک رشته برای تحقیق، بهبود یا بسط دانش رشته دیگر است. این مبادله‌وام‌گونه در میان رشته‌های همگون و گاه ناهمگون فراوان به چشم می‌خورد. هر رشته می‌تواند دلالت‌های اولیه‌ای از این آثار برای رشته‌های تخصصی خود احصا کند. این دلالت‌ها در مراحل نخست دانش‌پژوهی بین‌رشته‌ای گاه خام بوده و فقط توصیفی - تحلیلی خواهند بود، اما با دقت و بسط این دلالت‌ها، پژوهش‌های تجربی - میدانی به دانش محلی خاص هر رشته منجر خواهند شد (دانایی‌فرد، ۱۳۹۵). به بیان دیگر، گاهی اوقات پژوهشگران می‌خواهند از سایر رشته‌ها از فلسفه‌های مختلف، از رشته‌های پایه‌ای، از یک چارچوب، از یک نظریه، از یک مدل یا از یک ایده ابتدایی مطرح در سایر رشته‌ها رهنمودهایی قرض کنند و آنها را در حوزه تخصصی خود به کار گیرند. از این عمل به «دலالت‌پژوهی» اطلاق می‌شود (دانایی‌فرد، ۱۳۹۵).

مهم‌ترین رویکردهای موجود در خصوص دلالت‌ایده‌های کلیدی بر موضوعات خاص شامل رویکردهای نظام‌مند و برایشی است. در رویکرد نظام‌مند، پژوهشگر پیشاپیش برای استقراض ایده‌های قرض‌دهنده چارچوبی مفهومی تدوین می‌کند و از قرض‌دهنده دلالت‌های مناسب هر عنصر چارچوب مفهومی را احصا می‌کند.

در رویکرد برایشی به قرض‌دهنده اجازه می‌دهیم تا دلالت‌های مترتب بر موضوع مورد بحث ما را بدون چارچوب مفهومی از پیش تعریف‌شده‌ای شکل دهد. در این حالت چارچوب مفهومی از پیش تعیین‌شده‌ای وجود ندارد، پژوهشگر به داده‌ها اجازه می‌دهد به‌صورت برایشی دلالت‌های خود را نشان دهد. برای مثال، پژوهشگر از قبل برای دلالت‌پژوهی از علم پیچیدگی، چرخه خطمشی عمومی (درک مسئله، دستور کارگذاری، فرموله کردن، اجرا، ارزشیابی، تغییر و خاتمه) را به‌عنوان چارچوب مفهومی انتخاب نمی‌کند بلکه تلاش می‌کند با تأمل بر سهم یاری‌ها، تعیین کند که برای چه جنبه‌هایی از خطمشی‌گذاری‌ها دلالت خواهد داشت (دانایی‌فرد، ۱۳۹۵).

در پژوهش حاضر از رویکرد برآیسی برای تبیین دلالت‌های مسئولیت اجتماعی از دیدگاه اسلام در دانشگاه‌های جامعه اسلامی استفاده شده است. در این راستا، پس از واکاوی مفاهیم و تأیید مدل توسط خبرگان، دلالت‌های آن در دانشگاه‌های جامعه اسلامی بررسی و تحلیل شدند.

یافته‌های پژوهش

شکل‌گیری چارچوب سازنده مسئولیت اجتماعی سازمان از دیدگاه اسلام

در این مرحله، مفاهیم بر اساس ارتباط با موضوعات مشابه طبقه‌بندی می‌شوند که به این کار مقوله‌پردازی گفته می‌شود. مقولات قدرت مفهومی بالایی دارند، زیرا می‌توانند مفاهیم را بر محور خود جمع کنند. تلاش بر این بوده تا عنوان‌های انتخابی، با داده‌هایی که نمایانگر آنها هستند، بیشترین ارتباط و هم‌خوانی را داشته باشند. مفاهیم در طبقه‌های جداگانه قرار گرفتند و بر اساس نتایج به‌دست‌آمده از کدگذاری و احصای مضامین، چارچوبی پیشنهادی برای پدیده «مسئولیت اجتماعی» ارائه شد. جدول ۲ به‌عنوان کدهای اولیه چارچوب مفهومی مسئولیت اجتماعی سازمان ارائه می‌شود.

جدول ۲. کدهای مسئولیت اجتماعی از دیدگاه اسلام

آدرس	پیشینه پژوهش	کد	کدهای اولیه
سوره نساء، آیه ۱۰۵	ما این کتاب را به حق بر تو نازل کردیم تا به آنچه خداوند به تو آموخته در میان مردم قضاوت کنی.	۱	عمل مبتنی بر قانون
سوره حدید، آیه ۲۵	همانا ما پیمبران خود را با ادله و معجزات فرستادیم و با ایشان کتاب و میزان عدل نازل کردیم تا مردم به راستی و عدالت گرایند.	۲	استناد به کتاب و میزان
سوره بقره، آیه ۲۱۳	و با آنها کتاب به راستی فرستاد تا در موارد نزاع مردم تنها دین خدا به عدالت حکم‌فرما باشد.	۳	کتاب خدا به‌عنوان فصل‌الخطاب
سوره نور، آیه ۴۸	و اگر حق با آنان باشد سرسپرده به سوی می‌آیند.	۴	پذیرش قانون
نهج‌البلاغه، نامه ۴۷	از خدا و نظم در امور زندگی سفارش می‌کنم.	۵	تبعیت از قانون
سوره مائده، آیه ۴۷	حکم به‌غیر آنچه خداوند فرو فرستاده است یا کفر است یا فسق یا ظلم، چون مخالف با حق تشریح الهی و انکار آن است.	۶	پذیرش حکم الهی
نهج‌البلاغه، نامه ۵۳	امیر مؤمنان علی (علیه‌السلام) در نامه خویش به مالک می‌نویسد: پس نیکوترین اندوخته خود را کردار شایسته (خوش‌رفتاری) بدان.	۷	خوش‌رفتاری
وسائل‌الشیعه، ج ۱۵، ص ۲۷۳	امام هادی (علیه‌السلام): فروتنی آن است که با مردم چنان رفتار کنی که دوست داری با تو چنان باشند.	۸	رفتار نیکو با مردم
نهج‌البلاغه، نامه ۵۳	امیر مؤمنان، علی علیه‌السلام در فرمان خویش به مالک اشتر آنگاه که او را به فرمانداری مصر منصوب می‌کند، درباره رفتار با مردم چنین توصیه می‌فرماید: احساس مهر و محبت به مردم و ملاحظت با آنها را در دلت بیدار کن و از عفو و گذشت خود به آنان بهره‌ای بده، همچنان که دوست داری خداوند از عفو و گذشتش تو را بهره‌مند گرداند.	۹	محبت به مردم
سوره اسراء، آیه ۳۶	تو خود حقوق خویشاوندان و ارحام خود را ادا کن و نیز فقیران و رهگذران بیچاره را به‌حق خودشان برسان.	۱۰	خدمت به خویشاوندان
سوره اسراء، آیه ۸۰	به‌راستی ما فرزندان آدم را گرامی داشتیم.	۱۱	گرامی داشتن هم‌نوع

آدرس	پیشینه پژوهش	کد	کدهای اولیه
سوره بقره، آیه ۸۳	و با مردم به زبان خوش سخن بگویند.	۱۲	زبان خوش
سوره آل عمران، آیه ۱۵۹	و اگر خشن و سنگدل بودی، از اطراف تو، پراکنده می‌شدند.	۱۳	نرم‌خویی
سوره حجرات، آیه ۱۳	بی‌تردید ما همه افراد نوع شما را از یک مرد وزن (آدم و حوا) آفریدیم و شما را قبیله‌ای بزرگ و کوچک قرار دادیم تا همدیگر را بشناسید.	۱۴	برابری و برادری
بحارالانوار، جلد ۵۳، ص ۱۸۳	حضرت مهدی (ع): کسی حق ندارد در مال دیگری بدون اجازه او دخل و تصرف نماید.	۱۵	احترام به حقوق دیگران
نهج البلاغه، خطبه ۱۷۵	اما ظلمی که بخشوده نمی‌شود ظلمی است که بعضی از بندگان خدا بر بعض دیگر می‌کنند.	۱۶	پرهیز از ظلم
نهج البلاغه، نامه ۵۳	مردم عیوبی دارند که رهبر امت در پنهان داشتن آن از همه سزاوارتر است.	۱۷	پوشاندن عیوب
نهج البلاغه، حکمت ۳۳۹	هرگاه دستت از جبران (اعمال و قردانی عملی) کوتاه شد، با زبانت سپاس‌گزاری کن.	۱۸	سپاس‌گزاری
نهج البلاغه، نامه ۵۳	مبادا هرگز در آنچه که با مردم مساوی هستی امتیاز خواهی کنی.	۱۹	احترام به حق غیر
الحیاه، ج ۵، ص ۵۰۲	در روایات سفارش شده است که قبل از خشک شدن عرق کارگر، مزد او را بدهید.	۲۰	حقوق کارگر
سوره نساء، آیه ۲۹	ای اهل ایمان! اموال یکدیگر را در میان خود به صورت حرام و نامشروع مخورید.	۲۱	کسب مال مشروع
کمره‌ای، ۱۳۵۱	از امام صادق (ع) روایت شده که یکی از چرکین‌ترین گناهان، ندادن مزد کارگر است.	۲۲	ادای حق کارگر
سوره نساء، آیه ۵۸	چون حاکم بین مردم شوید دآوری به عدالت کنید.	۲۳	دآوری به عدالت
سوره مائده، آیه ۴۲	و اگر در میان آنها دآوری کنی با عدالت دآوری کن که خدا عادلان را دوست دارد.	۲۴	دآوری با عدالت
سوره مائده، آیه ۴۴	و کسانی که بر طبق آنچه خدا نازل کرده دآوری نکنند، اینان کافرند.	۲۵	دآوری حق مدارانه
نهج البلاغه، حکمت ۲۲۰	قضاوتی که با تکیه به ظن و گمان باشد، عادلانه نیست.	۲۶	قضاوت مستند
الکافی، جلد ۷، حدیث ۴۱۰	امام علی علیه السلام: دست رحمت خدا، بر فراز سر قاضی در حرکت است. پس هر گاه ستم و حق کشی کند، خداوند او را به خودش وا می‌گذارد.	۲۷	قضاوت به حق
الکافی، جلد ۷، حدیث ۴۱۳	امام علی علیه السلام - خطاب به شریح - فرمودند: در مجلس قضاوت با کسی در گوشی صحبت مکن و اگر عصبانی شدی، برخیز و در حال خشم هرگز دآوری مکن.	۲۸	دآوری به دور از خشم
الکافی، جلد ۷، حدیث ۴۱۰	امام علی علیه السلام - خطاب به شریح - فرمودند: مبادا در مجلس قضاوت اظهار خستگی و ناراحتی کنی؛ مجلسی که خداوند در آن پاداش قرار داده و برای کسی که به حق دآوری کند ذخیره خوبی در نظر گرفته است.	۲۹	قضاوت به حق
کنز العمال، ۱۵۰۳۲ منتخب میزان الحکمه: ۴۷۰	پیامبر اکرم (ص): هر که به دآوری کردن میان مسلمانان مبتلا شود، باید در نگاه‌ها و اشاره کردن‌ها و جای نشستن و نحوه نشستن خود نسبت به آنها به یکسان رفتار کند.	۳۰	قضاوت عادلانه

کدهای اولیه	کد	پیشینه پژوهش	آدرس
قضاوت نیکو	۳۱	پیامبر اکرم (ص): هرگاه قضاوت می‌کنید، عادلانه قضاوت کنید و هرگاه سخن می‌گویید، نیکو بگویید، زیرا خداوند نیکوکار است و نیکوکاران را دوست دارد.	نهج‌الفصاحه، حدیث ۲۰۰
حسابرسی دقیق عملکرد قاضی	۳۲	پیامبر اکرم (ص): در روز قیامت قاضی دادگر را می‌آورند و چنان حساب سختی از او کشیده می‌شود که آرزو می‌کند کاش هرگز حتی درباره یک خرما میان دو نفر داوری نکرده بود.	کنز العمال، ۱۴۹۸۸ منتخب میزان الحکمه: ۴۷۰
حسابرسی عملکرد مردم	۳۳	و برای هر امتی پیامبری هست. هنگامی که پیامبرشان آمد، پس از اتمام حجت میان آنان به عدالت حکم می‌شود و هیچ‌گونه ستمی به آنان نخواهد شد	یونس، آیه ۴۷
مشورت با مردم	۳۴	امام علی (ع) فرمودند: هر که خودرأیی کند هلاک گردد و هر که با مردمان مشورت کند در عقل آنان شریک شود.	الحیاه، جلد ۱ صفحه ۳۱۱
مشاوره با هم‌نوع	۳۵	و آنان که امر خدایشان را اجابت کردند و نماز به پا داشتند و کارشان را به مشورت یکدیگر انجام می‌دهند.	سوره شوری، آیه ۳۸
مشورت با صاحب‌نظران	۳۶	کسی که با رجال و شخصیت‌ها مشورت کند، خود را در عقول آنان سهیم کرده و از نظر آنان بهره می‌برد.	نهج‌البلاغه، حکمت ۱۶۱
مشورت با مردم	۳۷	امام علی (علیه‌السلام) می‌فرماید: راه درست و صواب به دست نیاید مگر با مشورت کردن.	غررالحکم و دررالکلم، جلد ۱: ص ۷۶۹.
مشورت با زیردست	۳۸	حضرت علی (ع) به عبدالله بن عباس که آن حضرت را به چیزی راهنمایی کرد که با نظر ایشان سازگاری نداشت، فرمود: تو حق داری نظرت را به من بگویی و من هم نظر خاص خود را دارم. بنابراین اگر بر خلاف تو عمل کردم از من پیروی کن.	نهج‌البلاغه، حکمت ۳۲۱
اول مشورت سپس توکل	۳۹	و در کارها، با آنان مشورت کن! اما هنگامی که تصمیم گرفتی (قاطع باش! و) بر خدا توکل کن.	سوره آل عمران، آیه ۱۵۹
مشاوره با پیروان	۴۰	نظر خود را در این امر مهم به من بازگو کنید که من هیچ کار مهمی را بدون حضور (و مشورت) شما انجام نداده‌ام.	سوره نمل، آیه ۳۲
برادری و برابری	۴۱	مؤمنان فقط برادر یکدیگرند.	سوره حجرات، آیه ۱۰
نفی تبعیض	۴۲	بگو اگر در نزد خدا سرای بازپسین یک سر به شما اختصاص دارد نه دیگر مردم پس اگر راست می‌گویید آرزوی مرگ کنید.	سوره بقره، آیه ۹۴
نفی برتری نژادی	۴۳	یهود بر این دعوی‌اند که نصاری را از حق چیزی در دست نیست و نصاری بر این دعوی که یهود را از حق چیزی در دست نیست، در صورتی که هر دو گروه در خواندن کتاب آسمانی یکسان‌اند.	سوره بقره، آیه ۱۱۳
توجه به اخلاق نیکو	۴۴	اگر قرار هست تعصبی داشته باشید این تعصب شما به خاطر اخلاق پسندیده، افعال نیک و کارهای خوب باشد.	نهج‌البلاغه، خطبه ۱۹۲
نفی تبعیض نژادی	۴۵	اگر قرآن بر غیر عرب نازل می‌شد (اعراب) هرگز به آن ایمان نمی‌آوردند.	سوره شعراء، آیه ۱۹۹- ۱۹۸
اصالت تقوا	۴۶	ای مردم. ما شما را از یک مرد و زن آفریدیم و ملت‌ها و قبیله‌ها قراردادیم تا یکدیگر را بشناسید. بی‌تردید ارزشمندترین شما نزد خدا پرهیزکارترین شماست. یقیناً خداوند دانا و آگاه است.	سوره حجرات، آیه ۱۳
همکاری و هم‌دلی	۴۷	در نیکوکاری و پرهیزکاری یکدیگر را یاری کنید.	سوره مائده، آیه ۲

آدرس	پیشینه پژوهش	کد	کدهای اولیه
نهج البلاغه، خطبه ۲۱۶	از حقوق واجب خدا بر بندگان، خیرخواهی به اندازه توان و یاری کردن یکدیگر برای برپایی حق در میان خود است.	۴۸	خیرخواهی
تهذیب الاحکام، جلد ۶ ص ۱۸۱	پیامبر اکرم (ص): و در نیکی و پرهیزکاری یکدیگر را یاری می‌رسانند.	۴۹	یاری کردن یکدیگر
سوره مائده، آیه ۴۸	کتاب آسمانی (قرآن) را به‌راستی و درستی بر تو نازل کردیم که همخوان (مصدق) با کتاب‌های آسمانی پیشین و حاکم بر آنهاست.	۵۰	احترام به عقاید دیگران
سوره بقره، آیه ۲۵۶	در دین هیچ اجباری نیست.	۵۱	آزادی عقیده
سوره انعام، آیه ۱۰۸	کسانی را که غیر خدا را می‌خوانند دشنام ندهید مبادا آنها (نیز) از روی ظلم و جهل خدا را دشنام دهند.	۵۲	نفی دشنام و توهین
سوره بقره آیه ۱۷۷	و کسانی که چون عهد بستند، به عهد خود وفا می‌کنند.	۵۳	وفای به عهد
سوره مومنون آیه ۸	و کسانی که به امانت‌ها و عهد خود پای بندند.	۵۴	امانت‌داری
سوره مائده آیه ۱	ای کسانی که ایمان آورده‌اید، به قراردادهای و عقدها وفا کنید.	۵۵	پایبندی به قول
الوفای جلد ۱۰، صفحه ۳۳	امام صادق (ع): خداوند بر این امت چیزی را سخت‌تر از زکات واجب نکرده است.	۵۶	زکات
سوره بقره، آیه ۱۹۵	و در راه خدا، انفاق کنید.	۵۷	انفاق
سوره بقره، آیه ۲۶۱	انفاق، سبب زیادی مال می‌شود.	۵۸	کمک و صدقه
سوره انفال، آیه ۱۴۱	آنچه به شما غنیمت رسد، خمس آن مخصوص خدا و رسول و خویشان او و یتیمان و فقیران و در راه ماندگان است.	۵۹	خمس
سوره آل عمران، آیه ۱۰۴	باید از میان شما جمعی دعوت به نیکی، امر به معروف و نهی از منکر کنند.	۶۰	دعوت به نیکی
سوره لقمان، آیه ۱۷	نماز را بر پا دار و امر به معروف و نهی از منکر کن.	۶۱	پرهیز از منکر
سوره اعراف، آیه ۱۵۷	آنها را به معروف دستور می‌دهد و از منکر باز می‌دارد.	۶۲	امر به معروف
سوره مائده، آیه ۳۸	و دست مرد و زن دزد را به کیفر کار زشتی که مرتکب شده‌اند، به‌عنوان مجازاتی از سوی خدا قطع کنید و خدا توانای شکست‌ناپذیر است.	۶۳	مجازات ظالم
سوره مائده، آیه ۸	هرگز دشمنی با قومی شما را به بی‌عدالتی وادار نکنند.	۶۴	پرهیز از بی‌عدالتی
کنز العمال، پیشین، جلد ۱۶، ص ۴۴۴	پیامبر اکرم (ص): خداوند متعال دوست دارد که میان فرزندان خود یکسان عمل کنید.	۶۵	عمل عادلانه
سوره حجرات، آیه ۱۰	مؤمنان با هم برادرند پس میان برادرانتان را سازش دهید.	۶۶	دعوت به برابری
سوره انعام، آیه ۳۸	هیچ جنبنده‌ای در زمین نیست و هیچ پرند‌ای که با دو بال خود پرواز می‌کند، مگر اینکه امت‌هایی مانند شما هستند.	۶۷	حفظ حرمت موجودات زنده
سوره عنکبوت، آیه ۶۰	چه بسا جنبنده‌ای که قدرت حمل روزی خود را ندارد، خداوند، او و شما را روزی می‌دهد و او شنوا و داناست.	۶۸	توجه به حیوانات و جانداران
سوره نحل، آیه ۵	در این حیوانات برای شما زینت و شکوهی است به هنگامی که آنها را به استراحتگاهشان باز می‌گردانید و هنگامی که صبحگاهان به صحرا می‌فرستید.	۶۹	تأثیر وجود همه جانداران

کدهای اولیه	کد	پیشینه پژوهش	آدرس
فساد در زمین	۷۰	و هرگز در زمین پس از آنکه کار آن (به امر حق و شرع رسول حق) نظم و صلاح یافت به فساد و تباهکاری برنخیزید.	سوره اعراف، آیه ۵۶
اثرهای منفی خرابکاری در زمین	۷۱	و آنان که در زمین فساد می‌کنند از زبان کاران‌اند.	سوره بقره، آیه ۲۷
پرهیز از آلودگی در زمین	۷۲	امام علی (ع): رسول خدا (ص) از ریختن سم حتی در سرزمین‌های مشرکان نهی فرموده است.	وسائل، ۴۶، ۱۱
مراقبت از طبیعت	۷۳	زمین را بعد از اصلاح، فاسد نکنید.	سوره اعراف، آیه ۵۶
آبادانی زمین	۷۴	خداوند شما را از زمین خلق کرد و شما را مأمور آبادانی آن نمود.	سوره هود، آیه ۶۱
توسعه خاک	۷۵	رسول اکرم (ص): مسلمانی که درختی بنشانند یا زراعتی کسب نماید اجر و پاداش صدقه در راه خدا را خواهد داشت.	مستدرک‌الوسائل، جلد ۱۳، صفحه ۴۶
درختکاری	۷۶	رسول خدا (ص): هر که درختی بکارد هر بار انسانی یا یکی از مخلوق خدا از آن بخورد برای وی صدقه‌ای محسوب شود.	نهج الفصاحه، جلد یک، ص ۵۹۷
پرهیز از اسراف	۷۷	اسراف نکنید که خداوند اسراف‌گران را دوست ندارد.	سوره انعام، آیه ۱۴۱
پرسش از نعمات	۷۸	آنگاه در آن روز از نعمت‌ها شما را باز می‌پرسند.	سوره تکوین، آیه ۸
توصیه به مصرف و پرهیز از زیاده‌روی	۷۹	ای فرزندان آدم، زیورهای خود را در مقام هر عبادت به خود برگزید و بخورید و بیاشامید و اسراف نکنید که خدا مسرفان را دوست نمی‌دارد.	سوره اعراف، آیه ۳۱
شباهت اسراف‌کننده و شیطان	۸۰	که مبذران و مسرفان برادران شیطان‌هایند و شیطان است که سخت کفران (نعمت) پروردگار خود کرد.	سوره اسراء، آیه ۲۷
کسب معیشت و روزی	۸۱	و ما در زمین برای شما معیشت‌ها قرار دادیم.	سوره اعراف، آیه ۱۱
تلاش و کار	۸۲	امام علی(ع): کار کنید و آن را به پایانش رسانید و در آن پایداری کنید.	نهج‌البلاغه، خطبه ۱۱۱
اهمیت نتیجه کار	۸۳	دستاورد شما برای شماست.	سوره بقره، آیه ۱۳۴
نتیجه تلاش و کوشش	۸۴	برای انسان حاصلی جز تلاش او نیست.	سوره نجم، آیه ۳۹
اهمیت کسب و معاش	۸۵	شب را مایه پوشش و استراحت شما و روز را مایه کسب و معاش شما قرار داده‌ایم.	سوره نبا، آیه ۱۰ و ۱۱
تأکید بر آبادی زمین	۸۶	او شما را از زمین پدید آورد و آباد کردن آن را به شما سپرد.	سوره هود، آیه ۶۱
تلاش هدفمند و مؤثر	۸۷	و آنان که از بیپهوه رویگردانند.	سوره مؤمنون، آیه ۳
تلاش هوشمندانه	۸۸	خدا حال هیچ قومی را دگرگون نخواهد کرد تا زمانی که خود آن قوم حالشان را تغییر دهند.	سوره رعد، آیه ۱۱
خودکفایی همه‌جانبه	۸۹	و خداوند هیچ‌گاه برای کافران نسبت به اهل ایمان راه تسلط باز نخواهد نمود.	سوره نساء، آیه ۱۴۱
استقلال نظامی	۹۰	و تا آن حد که بتوانید از آذوقه و تسلیحات و آلات جنگی و اسبان سواری زین کرده برای تهدید و تخویف دشمنان خدا و دشمنان خودتان فراهم سازید.	سوره انفال، آیه ۶۰
تعیین سرنوشت خود	۹۱	خداوند نعمتی را که بر قومی ارزانی داشته تغییر نمی‌دهد، مگر آنکه آنان آنچه را در دل دارند تغییر دهند.	سوره انفال، آیه ۵۳
نظم در کارها	۹۲	شما دو نفر را به تقوای الهی و نظم و برنامه‌ریزی در کارها سفارش می‌کنم.	نهج‌البلاغه، نامه ۴۷

کدهای اولیه	کد	پیشینه پژوهش	آدرس
برنامه‌ریزی همه‌جانبه	۹۳	سزاوار است مؤمن را سه زمان باشد: زمانی که در آن با پروردگارش راز و نیاز کند، و زمانی که هزینه‌های زندگی را تأمین کند و زمانی را به خوشی‌های حلال و زیبا، اختصاص دهد.	نهج‌البلاغه، حکمت ۳۹۰
اولویت برنامه‌ریزی	۹۴	امام علی (ع): دقت در برنامه‌ریزی از وسیله و امکانات مهم‌تر است.	بحارالانوار، جلد ۶۸ صفحه ۳۳۸
توزیع مکفی	۹۵	به خدمتکاران و بردگان، آن‌گونه که در جامعه، معمول و رایج است، غذا و لباس بدهید.	صحیح البخاری
جبران خدمت منصفانه	۹۶	کارفرما باید به کارگر یا خدمتکارش از غذایی که خودش می‌خورد، بخوراند و درست مثل آن لباسی را که خود، می‌پوشد، به او بپوشاند.	صحیح البخاری
پرداخت مزد مناسب	۹۷	رسول خدا (ص) به هیچ کارگری مزد کم نمی‌داد.	صحیح البخاری
اهمیت علم و دانش	۹۸	آیا آنان که اهل علم و دانش‌اند با مردم جاهل نادان یکسان‌اند؟	سوره زمر، آیه ۹
پرهیز از جدال جاهلانه	۹۹	بعضی از مردم جاهلانه درباره خدا جدال می‌کنند	سوره حج، آیه ۸
توبه از عمل جاهلانه	۱۰۰	باز هم خدا بر آنان که از روی جهالت و نادانی عمل زشتی انجام داده و سپس به درگاه او توبه کرده و (فساد آن عمل زشت را) اصلاح کنند.	سوره نحل، آیه ۱۱۹
حرکت از جهالت به هدایت	۱۰۱	و اگر خدا می‌خواست همه را مجتمع بر هدایت می‌کرد، پس تو البته از جاهلان مباش.	سوره انعام، آیه ۳۵
کسب علم و دانش	۱۰۲	و دائم بگو: پروردگارا بر علم من بیفزای	سوره طه، آیه ۱۱۴
اهمیت حرکت به جلو	۱۰۳	امام علی علیه‌السلام: هر که دو روزش یکسان باشد، مغبون است و هر که فردایش بدتر از دیروز او باشد.	میزان‌الحکمه، جلد ۴، ص ۵۰۷
پیشرفت و دانش‌افزایی	۱۰۴	امام کاظم علیه‌السلام: هر که دو روزش برابر باشد، مغبون است و هر که امروزش بدتر از دیروزش باشد ملعون (از رحمت حق به دور) است و هر که پیشرفتی در وجود خود نبیند در کمبود به سر برد و هر که در مسیر کاستی باشد، مرگ برای او بهتر از زندگی است.	بحارالانوار، ۷۸، ۳۲۷، ۵
تربیت توسط مربی	۱۰۵	همان‌طور که در میان شما رسولی از خودتان فرستادیم تا آیات ما را برای شما تلاوت کند و شما را تربیت نماید.	سوره بقره، آیه ۱۵۱
تربیت در دوران کودکی	۱۰۶	یا در دوران کودکی، تو را در میان جمع خود تربیت نکردیم و سال‌هایی از عمر خود را در میان ما نگذرانیدی؟	سوره شعراء، آیه ۱۸
پاداش نیکوی تربیت	۱۰۷	و بگو: پروردگارا، همان‌گونه که آنها مرا در کودکی تربیت کردند، به آنها رحمت کن.	سوره اسراء، آیه ۲۴
آموزش کتاب و حکمت	۱۰۸	پروردگارا! در میان آنها پیامبری از خودشان برانگیز تا آیات تو را بر آنان بخواند و آنها را کتاب و حکمت بیاموزد.	سوره بقره، آیه ۱۲۹
یادگیری علوم دینی	۱۰۹	بر مؤمنان است که علوم دینی را از اهل آن بیاموزند.	سوره توبه، آیه ۱۲۲
جایگاه رهبر در آموزش	۱۱۰	در میان آنان، فرستاده‌ای از خودشان برانگیز، تا آیات تو را بر آنان بخواند و کتاب و حکمت به آنان بیاموزد و پاکیزه‌شان کند، زیرا تو خود، شکست‌ناپذیر حکیمی.	سوره بقره، آیه ۴۴
تواضع نسبت به زیردستان	۱۱۱	مسئولان فرهنگی باید نسبت به زیردستان خود تواضع باشند.	سوره شعراء، آیه ۲۱۵
مهربانی با جاهلان	۱۱۲	بندگان شایسته خدای بخشایشگر کسانی هستند که با آرامش و تواضع بر زمین راه می‌روند و هنگامی که جاهلان آنان را مخاطب می‌سازند به آنان سلام می‌گویند.	سوره فرقان، آیه ۶۳

کدهای اولیه	کد	پیشینه پژوهش	آدرس
تواضع و فروتنی در مقابل شاگردان	۱۱۳	حضرت محمد (ص): هر معلمی که بر شاگردانش تواضع و فروتنی کند و در برابر دانشمندان خود را کوچک و پایین دست به حساب آورد، با دانش خود به آقایی می‌رسد.	بحارالانوار، جلد ۷، ص ۶
گشاده‌رویی با پیروان	۱۱۴	و بال و پر خود را برای مؤمنانی که از تو پیروی می‌کنند بگستر و نسبت به آنان، متواضع و فروتن باش.	سوره شعراء، آیه ۲۱۵
وحدت مبتنی بر ریسمان محکم الهی	۱۱۵	همگی به ریسمان محکم الهی چنگ زنید و پراکنده نشوید و نعمت خداوند را بر خود به یاد آورید، آنگاه که دشمن بودید، پس میان شما یکدلی و مهربانی ایجاد نمود تا اینکه به نعمت و لطف او با هم برادر شدید.	سوره آل عمران، آیه ۱۰۳
یگانه و یکپارچگی	۱۱۶	و این امت شما امتی یگانه و یکپارچه است و من پروردگار شمایم، پس مرا بپرستید.	سوره مؤمنون، آیه ۵۲
برادری مؤمنان	۱۱۷	در حقیقت مؤمنان با یکدیگر برادرند.	سوره حجرات، آیه ۱۰
دوری از حرص و طمع	۱۱۸	حضرت علی (ع): آقا و سید و سرور (مدیر و رئیس) کسی است که مکر و حيله نمی‌کند و حرص و طمع وی را نمی‌فریبد.	غررالحکم و دررالحمک، حدیث ۷۷۹۴
امانت‌داری در انتصابات	۱۱۹	همانا خدا به شما امر می‌کند که امانت‌ها را به صاحبانش باز دهید.	سوره نساء، آیه ۵۸
نیرومندی و قابل اعتماد بودن	۱۲۰	ای پدر او را استخدام کن چرا که بهترین کسی است که استخدام می‌کنی هم نیرومند و هم در خور اعتماد است.	سوره قصص، آیه ۲۶
دینداری در دوستی	۱۲۱	ای اهل ایمان، از غیر همدینان خود دوست صمیمی هم‌راز نگیرید، چه آنکه آنها از خلل و فساد در کار شما ذره‌ای کوتاهی نکنند.	سوره آل عمران، آیه ۱۱۸
پرهیز از دوستی با کافر	۱۲۲	ای اهل ایمان، مبدا کافران را به دوستی گرفته و مؤمنان را رها کنید.	سوره نساء، آیه ۱۴۴
ولایت‌مداری در دوستی	۱۲۳	ای اهل ایمان، با آن گروه از اهل کتاب و کافران که دین شما را به فسوس و بازیچه گرفتند دوستی نکنید و از خدا بترسید اگر به او ایمان آورده‌اید.	سوره مائده، آیه ۵۷
مجازات ظلم و ستمکاری	۱۲۴	و آنان را که ظلم و ستمکاری کردند به کیفر فسقشان به عذابی سخت گرفتار کردیم.	سوره اعراف، آیه ۱۶۵
مبارزه با ستمگران	۱۲۵	چرا در راه خدا و در راه مردان و زنان و کودکانی که (به دست ستمگران) تضعیف شده‌اند، پیکار نمی‌کنید.	سوره نساء، آیه ۷۵
قیام علیه ظالم	۱۲۶	و با مظلوم همراه می‌شوند تا علیه ظالم قیام کنند.	سوره شوری، آیه ۳۹
پیروی نکردن از هوای نفس	۱۲۷	پس میان خلق خدا به حق حکم کن و هرگز هوای نفس را پیروی نکن که تو را از راه خدا گمراه سازد.	سوره ص، آیه ۲۶
نافرجامی هوس‌بازی	۱۲۸	آیا دیده‌ای آن کس را که هوس خود را خدای خود گرفته و خداوند، او را با اینکه می‌داند، همراه کرده، بر گوش و دلش مهر نهاده و بر دیده‌اش پرده‌ای افکنده است.	سوره جائیه، آیه ۲۳
دوری از شیطان	۱۲۹	از گام‌های شیطان پیروی نکنید که او دشمن آشکار شماست.	سوره بقره، آیه ۱۶۸

پس از گردآوری نکات کلیدی و کدهای اولیه، مفهوم مسئولیت اجتماعی سازمان از دید اسلام با توجه به سازه، مقوله، مفاهیم و کدها به شرح ذیل طبقه‌بندی می‌شود. مقوله‌های استخراج‌شده شامل مقوله‌های مسئولیت قانونی،

مسئولیت مدنی - اجتماعی، مسئولیت زیست‌محیطی، مسئولیت اقتصادی، مسئولیت فرهنگی - آموزشی و مسئولیت سیاسی هستند.

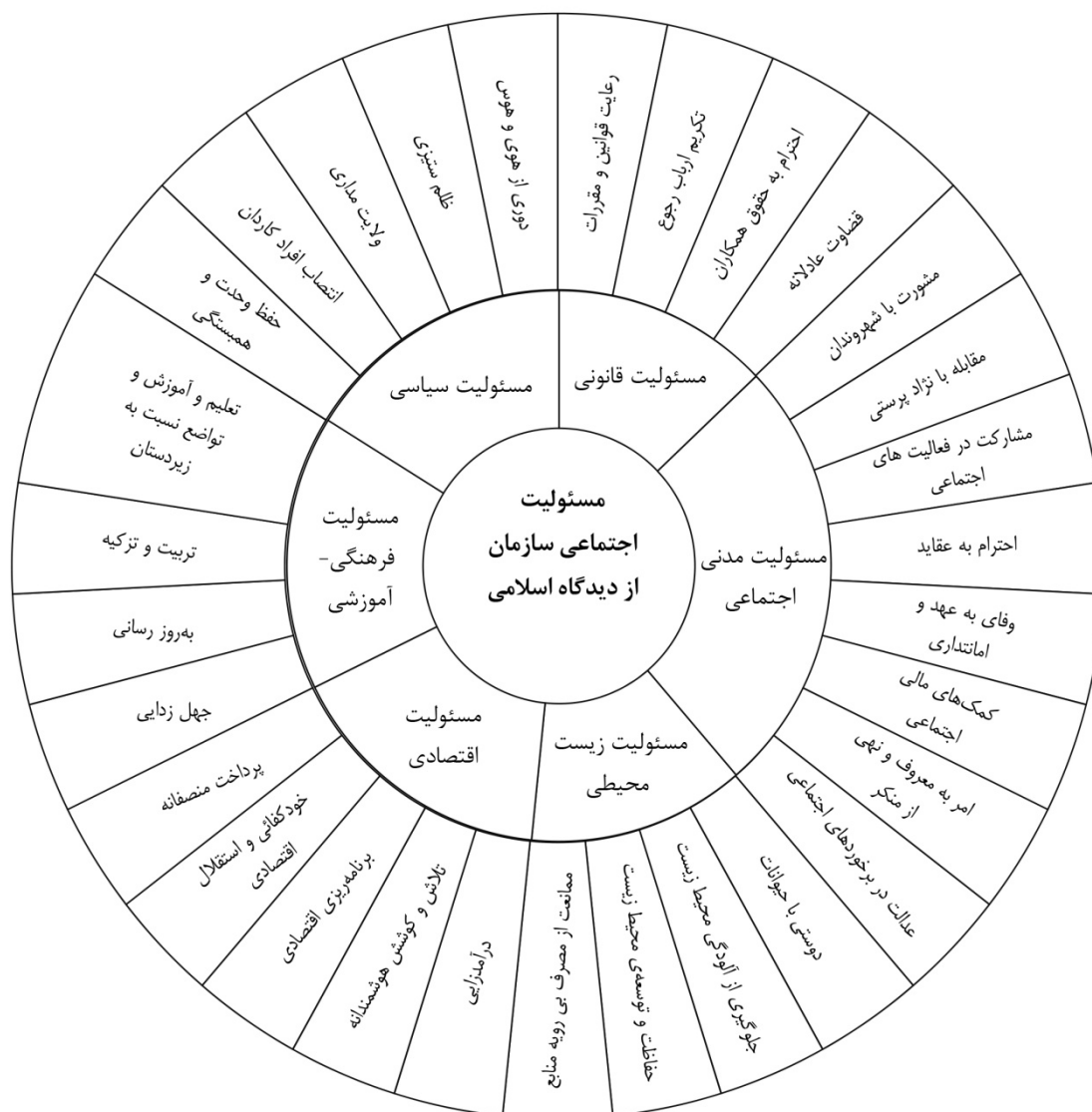
جدول ۳. مقوله، مفاهیم و کدهای استخراج‌شده مسئولیت اجتماعی از دید اسلام

سازه	مقوله	مفاهیم	کد		
مسئولیت قانونی	رعایت قوانین و مقررات	رعایت قوانین و مقررات	۱. عمل مبتنی بر قانون، ۲. استناد به کتاب و میزان، ۳. کتاب خدا به‌عنوان فصل‌الخطاب، ۴. پذیرش قانون، ۵. تبعیت از قانون و ۶. پذیرش حکم الهی		
			تکریم ارباب‌رجوع	۷. خوش‌رفتاری، ۸. رفتار نیکو با مردم، ۹. محبت به مردم، ۱۰. خدمت به خویشاوندان، ۱۱. گرامی داشتن هم‌نوع، ۱۲. زبان خوش، ۱۳. نرم‌خویی و ۱۴. برابری و برادری	
				احترام به حقوق همکاران	۱۵. احترام به حقوق دیگران، ۱۶. پرهیز از ظلم، ۱۷. پوشاندن عیوب، ۱۸. سپاس‌گزاری، ۱۹. احترام به حق غیر، ۲۰. حقوق کارگر، ۲۱. کسب مال مشروع و ۲۲. ادای حق کارگر
			قضاوت عادلانه		۲۳. داوری به عدالت، ۲۴. داوری با عدالت، ۲۵. داوری حق مدارانه، ۲۶. قضاوت مستند، ۲۷. قضاوت به حق، ۲۸. داوری به دور از خشم، ۲۹. قضاوت به حق، ۳۰. قضاوت عادلانه، ۳۱. قضاوت نیکو، ۳۲. حسابرسی دقیق عملکرد قاضی و ۳۳. حسابرسی عملکرد مردم
	مشورت با شهروندان	مشورت با شهروندان		۳۴. مشورت با مردم، ۳۵. مشاوره با هم‌نوع، ۳۶. مشورت با صاحب‌نظران، ۳۷. مشورت با مردم، ۳۸. مشورت با زیردست، ۳۹. اول مشورت سپس توکل و ۴۰. مشاوره با پیروان	
			مقابله با نژادپرستی	۴۱. برادری و برابری، ۴۲. نفی تبعیض، ۴۳. نفی برتری نژادی، ۴۴. توجه به اخلاق نیکو، ۴۵. نفی تبعیض نژادی و ۴۶. اصالت تقوا	
				مشارکت در فعالیت‌های اجتماعی	۴۷. همکاری و هم‌دلی، ۴۸. خیرخواهی و ۴۹. یاری کردن یکدیگر
			احترام به عقاید		۵۰. احترام به عقاید دیگران، ۵۱. آزادی عقیده و ۵۲. نفی دشنام و توهین
				وفای به عهد و امانت‌داری	وفای به عهد و امانت‌داری
			۵۶. زکات، ۵۷. انفاق، ۵۸. کمک و صدقه و ۵۹. خمس		
مسئولیت مدنی - اجتماعی	امر به معروف و نهی از منکر	امر به معروف و نهی از منکر	۶۰. دعوت به نیکی، ۶۱. پرهیز از منکر، ۶۲. امر به معروف و ۶۳. مجازات ظالم		
			عدالت در برخوردهای اجتماعی	۶۴. پرهیز از بی‌عدالتی، ۶۵. عمل عادلانه و ۶۶. دعوت به برابری	
	دوستی با حیوانات و جانوران	۶۷. حفظ حرمت موجودات زنده، ۶۸. توجه به حیوانات و جانداران و ۶۹. تأثیر وجود همه جانداران			
		جلوگیری از آلودگی محیط زیست		۷۰. فساد در زمین، ۷۱. اثرهای منفی خرابکاری در زمین، ۷۲. پرهیز از آلودگی در زمین و ۷۳. مراقبت از طبیعت	
	حفاظت و توسعه محیط زیست		حفاظت و توسعه محیط زیست	۷۴. آبادانی زمین، ۷۵. توسعه خاک و ۷۶. درختکاری	
ممانعت از مصرف بی‌رویه منابع		۷۷. پرهیز از اسراف، ۷۸. پرسش از نعمات، ۷۹. توصیه به مصرف و پرهیز از زیاده‌روی و ۸۰. شباهت اسراف‌کننده و شیطان			
	مسئولیت زیست‌محیطی	جلوگیری از آلودگی محیط زیست	جلوگیری از آلودگی محیط زیست	۷۰. فساد در زمین، ۷۱. اثرهای منفی خرابکاری در زمین، ۷۲. پرهیز از آلودگی در زمین و ۷۳. مراقبت از طبیعت	
حفاظت و توسعه محیط زیست				حفاظت و توسعه محیط زیست	۷۴. آبادانی زمین، ۷۵. توسعه خاک و ۷۶. درختکاری
		ممانعت از مصرف بی‌رویه منابع	ممانعت از مصرف بی‌رویه منابع		۷۷. پرهیز از اسراف، ۷۸. پرسش از نعمات، ۷۹. توصیه به مصرف و پرهیز از زیاده‌روی و ۸۰. شباهت اسراف‌کننده و شیطان
حفاظت و توسعه محیط زیست				حفاظت و توسعه محیط زیست	۷۴. آبادانی زمین، ۷۵. توسعه خاک و ۷۶. درختکاری

مسئولیت اجتماعی در دانشگاه‌های جامعه اسلامی

سازه	مقوله	مفاهیم	کد
مسئولیت اجتماعی در دانشگاه‌های جامعه اسلامی	مسئولیت اقتصادی	درآمدزایی	۸۱. کسب معیشت و روزی، ۸۲. تلاش و کار، ۸۳. اهمیت نتیجه کار و ۸۴. نتیجه تلاش و کوشش
		تلاش و کوشش هوشمندانه	۸۵. اهمیت کسب و معاش، ۸۶. تأکید بر آبادی زمین، ۸۷. تلاش هدفمند و مؤثر و ۸۸. تلاش هوشمندانه
		خودکفایی و استقلال اقتصادی	۸۹. خودکفایی همه‌جانبه، ۹۰. استقلال نظامی و ۹۱. تعیین سرنوشت خود
		برنامه‌ریزی اقتصادی	۹۲. نظم در کارها، ۹۳. برنامه‌ریزی همه‌جانبه و ۹۴. اولویت برنامه‌ریزی
		پرداخت منصفانه	۹۵. توزیع مکفی، ۹۶. جبران خدمت منصفانه و ۹۷. پرداخت مزد مناسب
	مسئولیت فرهنگی - آموزشی	جهل‌زدایی	۹۸. اهمیت علم و دانش، ۹۹. پرهیز از جدال جاهلانه و ۱۰۰. توبه از عمل جاهلانه
		به‌روزرسانی	۱۰۱. حرکت از جهالت به هدایت، ۱۰۲. کسب علم و دانش، ۱۰۳. اهمیت حرکت به جلو و ۱۰۴. پیشرفت و دانش‌افزایی
		تربیت و تزکیه	۱۰۵. تربیت توسط مربی، ۱۰۶. تربیت در دوران کودکی و ۱۰۷. پاداش نیکوی تربیت
		تعلیم و آموزش	۱۰۸. آموزش کتاب و حکمت، ۱۰۹. یادگیری علوم دینی و ۱۱۰. جایگاه رهبر در آموزش
		تواضع به زیردستان	۱۱۱. تواضع نسبت به زیردستان، ۱۱۲. مهربانی با جاهلان، ۱۱۳. تواضع و فروتنی در مقابل شاگردان و ۱۱۴. گشاده‌رویی با پیروان
	مسئولیت سیاسی	حفظ وحدت و هم‌بستگی	۱۱۵. وحدت مبتنی بر ریسمان محکم الهی، ۱۱۶. یگانه و یکپارچگی و ۱۱۷. برادری مؤمنان
		انتصاب افراد کاردان	۱۱۸. دوری از حرص و طمع، ۱۱۹. امانت‌داری در انتصابات و ۱۲۰. نیرومندی و قابل اعتماد بودن
ولایت‌مداری		۱۲۱. دین‌داری در دوستی، ۱۲۲. پرهیز از دوستی با کافر و ۱۲۳. ولایت‌مداری در دوستی	
ظلم‌ستیزی		۱۲۴. مجازات ظلم و ستمکاری، ۱۲۵. مبارزه با ستمگران و ۱۲۶. قیام علیه ظالم	
دوری از هوا و هوس		۱۲۷. عدم پیروی از هوای نفس، ۱۲۸. نافرجامی هوس‌بازی و ۱۲۹. دوری از شیطان	

مقوله، مفاهیم و کدهای استخراج شده مسئولیت اجتماعی از دیدگاه اسلام، در اختیار خبرگان و متخصصان مرتبط با موضوع مورد پژوهش قرار گرفت و در نهایت با مد نظر قرار دادن نکات و نظرهای ایشان، چارچوب ارائه‌شده تأیید و نهایی شد. در شکل ۱ یک مدل نهایی نشان داده شده است.

شکل ۱. ابعاد مسئولیت اجتماعی در دانشگاه اسلامی (مدل نهایی پژوهش)

مرحله دوم: دلالت های مسئولیت اجتماعی در دانشگاه های جامعه اسلامی

اگرچه در راستای دلالت پژوهی رویکردهای مختلفی وجود دارد که از جمله مهم ترین این رویکردها نظام مند و برایشی است، در پژوهش حاضر از رویکرد برایشی برای تبیین دلالت های مسئولیت اجتماعی از دید اسلام در دانشگاه های جامعه اسلامی استفاده شده است.

مسئولیت قانونی در دانشگاه های جامعه اسلامی

از دید رعایت قوانین و مقررات در دانشگاه های جامعه اسلامی می توان بین قوانین درون و برون دانشگاهی تفکیک قائل شد. قوانین داخلی از جنبه های مختلف شامل آموزشی، پژوهشی، رفاهی، مالی مد نظر قرار می گیرد و مواردی از قبیل دارا بودن شرایط عمومی و تخصصی تحصیل برای ورود به دانشگاه، ثبت نام از پذیرفته شدگان در موعد تعیین شده و توجه به

شمولیت خدمت وظیفه عمومی آنها، طی کردن همه دوره‌ها و واحدهای لازم برای اعطای مدرک فارغ‌التحصیلی، رعایت استانداردهای برگزاری امتحانات میان و پایان ترم، رعایت مقررات مربوط به تدوین، تکمیل و دفاع از پایان‌نامه، رعایت قوانین و مقررات مربوط به پذیرش دانشجویان و همچنین جذب اعضای هیئت‌علمی، تصویب آیین‌نامه‌هایی در راستای حمایت مالی از دانشجویان نیازمند، از مصادیق مسئولیت قانونی درون دانشگاهی در دانشگاه‌های جامعه اسلامی هستند. همچنین از دید مصادیق مسئولیت قانونی برون دانشگاهی می‌توان به مسئولیت دانشگاه در قبال قوانین و اسناد بالادستی کشور از جمله قانون اساسی، چشم‌انداز توسعه جمهوری اسلامی ایران، قوانین و آیین‌نامه‌های داخلی سایر سازمان‌ها از جمله شهرداری اشاره کرد. از دیدگاه رعایت حقوق بشر به‌عنوان یکی دیگر از ابعاد مسئولیت قانونی در دانشگاه‌های جامعه اسلامی می‌توان به دلالت‌هایی از جمله رعایت عدالت در رفتارهای صنفی دانشگاه با دانشجویان اتباع خارجی، رعایت عدالت و نبود تبعیض در رویه‌های موجود بین دانشجویان داخلی و خارجی و رفتار محترمانه با آنان اشاره کرد. از دیدگاه احترام به حقوق دیگران به‌عنوان یکی دیگر از ابعاد مسئولیت قانونی در دانشگاه‌های جامعه اسلامی، می‌توان به دلالت‌هایی از جمله احترام اساتید به حقوق دانشجویان به‌خصوص در رابطه با اعتراض‌های آنان به کیفیت تدریس و نحوه ارزیابی، احترام دانشجویان به حقوق اساتید به‌خصوص در مواردی از قبیل نحوه ورود و خروج به کلاس و معرفی منابع درسی اشاره کرد. در نهایت، از دیدگاه قضاوت عادلانه به‌عنوان یکی دیگر از ابعاد مسئولیت قانونی در دانشگاه‌های جامعه اسلامی می‌توان به دلالت‌هایی از جمله ارزشیابی چندبعدی و همه‌جانبه عملکرد اساتید با هدف پرهیز از یک‌جانبه‌گرایی در راستای ارزیابی عملکرد آنان اشاره کرد.

مسئولیت مدنی - اجتماعی در دانشگاه‌های جامعه اسلامی

از دیدگاه اجتناب از آسیب‌های اجتماعی می‌توان به دلالت‌هایی از جمله جلوگیری از اعتیاد به مواد مخدر، انحراف‌های جنسی، سرقت و دزدی، خودکشی، فقر و مواردی از این قبیل در بین دانشجویان از طریق اقداماتی مانند اعطای وام و خوابگاه‌های دانشجویی تحت نظارت دانشگاه، فراهم کردن شرایط ازدواج دانشجویی و ... اشاره کرد. از دیدگاه مقابله با نژادپرستی می‌توان به دلالت‌هایی از جمله مقابله دانشگاه با توهین به اقوام ایرانی مانند ترک، لر، کرد، بلوچ و همچنین برگزاری نمایشگاه‌هایی با هدف نزدیکی و هم‌دلی دانشجویان دارای قومیت‌های مختلف و مقابله با رفتارهایی که زمینه‌ساز نگاه‌های قومیتی است، اشاره کرد. از دیدگاه مشارکت در فعالیت‌های اجتماعی می‌توان به دلالت‌هایی از جمله برگزاری جشن‌هایی به‌عنوان و مناسبت‌های مختلف با مدیریت دانشجویان، برگزاری سمینارها و کنفرانس‌های تخصصی با محوریت دانشجویان و برگزاری اردوهای فرهنگی - تفریحی برای مشارکت بیشتر دانشجویان در فعالیت‌های اجتماعی اشاره کرد. از دیدگاه احترام به عقاید می‌توان به دلالت‌هایی از جمله تأکید مدیران دانشگاه بر نبود تبعیض میان دانشجویان اقلیت‌های مذهبی و حتی دینی، آزادی بیان و عقاید در محیط دانشگاه، البته با رعایت چارچوب‌های مد نظر جامعه به‌صورت کلی و دانشگاه به‌طور خاص و تسهیل صدور مجوز برای انتشار روزنامه‌ها و مجلات دانشجویی اشاره کرد. از دیدگاه وفای به عهد و امانت‌داری می‌توان به دلالت‌هایی از جمله عمل کردن مدیران دانشگاه به وعده‌های خویش و همچنین امانت‌داری در حفظ اطلاعات خصوصی اشخاص، فراهم کردن ابزارها و اهرم‌های کنترلی که مانع از توزیع غیراخلاقی اطلاعات افراد می‌شوند، اشاره کرد. از دیدگاه زکات، خمس و انفاق می‌توان به دلالت‌هایی از جمله

فراهم کردن شرایط کمک مالی به اساتید، کارمندان و دانشجویانی که به کمک مالی نیاز دارند، اشاره کرد. همچنین از آنجا که دانشگاه محیطی علمی است و زکات علم نیز انتشار آن است، مدیران دانشگاه می‌توانند با برنامه‌ریزی در خصوص برگزاری دوره‌های تخصصی در جامعه به افزایش سطح آگاهی عموم در زمینه‌های مختلف کمک کنند. از دیدگاه امر به معروف و نهی از منکر می‌توان به دلالت‌هایی از جمله تذکر به افرادی که از هر نظر چارچوب‌ها و حریم محیط دانشگاه را زیر سؤال می‌برند، اشاره کرد. از جمله این مصادیق می‌توان به کنترل نحوه پوشش بانوان و آقایان در محیط دانشگاه، به گونه‌ای که مغایر با اصول اسلام نباشد، اشاره کرد. از دیدگاه عدالت در برخوردهای اجتماعی می‌توان به دلالت‌هایی از جمله نبود تبعیض از طرف اساتید و مدیران دانشگاه در برخوردهایی که بین دانشجویان آقا و خانم انجام می‌شود، اشاره کرد.

مسئولیت زیست‌محیطی در دانشگاه‌های جامعه اسلامی

از دیدگاه دوستی با حیوانات در دانشگاه‌های جامعه اسلامی می‌توان به دلالت‌هایی از جمله ملزم کردن گروه‌های دارای آزمایشگاه به استفاده کمتر از حیوانات برای انجام آزمایش‌های خود، جلوگیری از برخورد نامناسب کارکنان دانشگاه و دانشجویان با حیوانات، تبعید و رهاسازی آنان به محیطی امن به جای از بین بردن آنها اشاره کرد. از دیدگاه جلوگیری از آلودگی محیط زیست می‌توان به دلالت‌هایی از جمله تفکیک زباله‌های خشک و تر در محیط خوابگاه و دانشگاه، فرهنگ‌سازی در بین دانشجویان برای تولید نکردن بیش از حد زباله، جمع‌آوری زباله‌های شیمیایی استفاده‌شده در آزمایشگاه و جداسازی مواد رادیو اکتیوی از آن، نظارت مداوم بر فعالیت‌های پخت غذا و سلف سرویس دانشگاه، اعمال محدودیت‌هایی در خصوص ورود و خروج خودروهای کارکنان و دانشجویان و الزام به استفاده از ابزارهایی مانند دوچرخه در محیط دانشگاه اشاره کرد. از دیدگاه حفاظت و توسعه محیط زیست در دانشگاه‌های جامعه اسلامی می‌توان به دلالت‌هایی از جمله توجه به توسعه فضای سبز و اقدام به کاشت درختانی که آب کمتری مصرف کنند، پیشنهاد استراتژی‌ها و سازوکارهایی برای بهبود کیفیت محیط زیست، استفاده پایدار از منابع طبیعی و حمایت از گردهمایی‌های مربوط به توسعه محیط زیست اشاره کرد. در خصوص ممانعت از مصرف بی‌رویه منابع می‌توان به جداسازی آب آشامیدنی و آب آبیاری درختان و استفاده دوباره از آب‌های تصفیه‌شده برای مصارف باغبانی، جلوگیری از قطع درختان در محیط دانشگاه و مبارزه با آفات فضای سبز و درختان در محیط دانشگاه اشاره کرد.

مسئولیت اقتصادی در دانشگاه‌های جامعه اسلامی

در راستای درآمدزایی می‌توان به تأکید بر استفاده از نیروهای متخصص دانشگاه برای مشارکت در فعالیت‌های تخصصی برون‌سازمانی که به ایجاد درآمدزایی منجر شده و بخشی از هزینه‌های دانشگاه را تأمین می‌کند، اشاره کرد. در همین راستا، می‌توان به واگذاری ظرفیت محیط فیزیکی دانشگاه به فعالیت‌های علمی برون‌سازمانی اشاره کرد. در راستای کارایی و بهره‌وری می‌توان به استفاده از نظام ارزیابی عملکرد منصفانه برای پرداخت کارا به کارکنان دانشگاه، شفاف‌سازی در خصوص روش‌ها و معیارهای ارتقای اساتید و کارکنان که نقش تأثیرگذاری در افزایش کارایی و بهره‌وری آنان دارند، تعریف وظایف، دستورالعمل‌ها، مقررات و قوانین برای کارکنان و برون‌سپاری فعالیت‌های دارای امکان واگذاری اشاره کرد. در راستای حصول به خودکفایی و استقلال اقتصادی می‌توان به اقداماتی از جمله اجرای طرح‌های

پژوهشی تخصصی با استفاده از ظرفیت منابع انسانی متخصص برای صرفه‌جویی بودجه عمومی تخصیص داده‌شده از طرف دولت به دانشگاه و درآمدزایی بیشتر اشاره کرد. در راستای برنامه‌ریزی اقتصادی می‌توان در کنار برنامه‌ریزی برای اتکای بیشتر به درآمدهای مستقل از بودجه عمومی دولت، به دلالت‌هایی از قبیل توسعه امکانات نرم‌افزاری و سخت‌افزاری دانشکده‌ها که به ارتقای کیفیت آموزش منجر می‌شوند، اشاره کرد. در راستای پرداخت منصفانه می‌توان به مواردی از قبیل رعایت یک چارچوب و رابطه منطقی بین پرداخت‌های انجام‌شده به اعضای هیئت‌علمی و کارمندان دانشگاه و جلوگیری از ایجاد حس تبعیض در بین کارکنان در دانشگاه‌های جامعه اسلامی اشاره کرد.

مسئولیت فرهنگی آموزشی در دانشگاه‌های جامعه اسلامی

با توجه به اینکه اصلی‌ترین فلسفه شکل‌گیری دانشگاه جهل‌زدایی است، در این خصوص می‌توان به دلالت‌هایی از قبیل برگزاری دوره‌های آموزشی برای عموم مردم در همه سطوح اجتماعی با هدف افزایش حساسیت شهروندان به دغدغه‌های سیاسی و اجتماعی و همچنین تلاش برای افزایش حساسیت دانشجویان و کارکنان به ارتقای سطح فکری خانواده‌های خویش اشاره کرد. در راستای به‌روزرسانی می‌توان به دلالت‌هایی از قبیل روزآمدی در برنامه‌ریزی آموزشی و درسی، ایجاد نظام ارزیابی کیفیت جامع آموزشی در دانشگاه، تقویت کمی و کیفی دوره‌های دانش‌افزایی مورد نیاز اعضای هیئت‌علمی، تقویت و روزآمد امکانات و تجهیزات و تقدیر از واحدهای آموزشی تلاشگر اشاره کرد. از آنجا که می‌توان تعلیم و تربیت را به آموزش‌های تخصصی و عمومی تقسیم کرد، در این راستا می‌توان به تأکید بر آموزش دانشجویان با هدف دانش‌افزایی عمومی در کنار افزایش سطح تخصصی آنان اشاره کرد. همچنین فراهم آوردن زمینه بروز خلاقیت و نوآوری‌های دانشجویان در عرصه‌های مختلف و افزایش توانمندی تجزیه و تحلیل مسائل سیاسی و اجتماعی نیز انجام‌شدنی است. در راستای تقویت تواضع در رابطه با زبردستان نیز می‌توان به دلالت‌هایی نظیر به‌کارگیری تدابیری برای همکاری و تعامل بیشتر استاد و دانشجو و تغییر دیدگاه رئیس - مرئوس در این تعامل اشاره کرد.

مسئولیت سیاسی در دانشگاه‌های جامعه اسلامی

در راستای حفظ وحدت و هم‌بستگی می‌توان به دلالت‌هایی نظیر استفاده از ظرفیت و جایگاه دانشگاه برای برگزاری جلسات و همایش‌هایی با هدف حل تعارضاتی که در زمینه‌های مختلف سیاسی، دینی و مذهبی، اجتماعی و ... در جامعه وجود دارند، اشاره کرد. از دید مشورت با شهروندان می‌توان به دلالت‌هایی از قبیل تلاش برای افزایش تعامل در گروه‌ها و دانشکده‌ها، فرهنگ‌سازی برای ارائه پیشنهادها هدفمند و کیفی، نظرسنجی و نظرخواهی از کارکنان و دانشجویان در خصوص انتصابات مدیران در دانشگاه اشاره کرد. از دیدگاه انتصاب افراد کاردان می‌توان به دلالت‌هایی نظیر تشکیل تیم‌های مجرب و صلاحیت‌دار، ارزیابی‌های تخصصی و بازدیدهای ادواری و تدوین گزارش در خصوص نامزدهای تصدی پست‌های دانشگاه، ارزیابی و نظرسنجی‌های ادواری از عملکرد مدیران دانشگاه و اجرای دوره جامع آموزشی صلاحیت‌های مدیریتی اشاره کرد. از دیدگاه ولایت‌مداری می‌توان به دلالت‌هایی نظیر رعایت چارچوب‌های فکری و عقیدتی پذیرفتنی نظام جمهوری اسلامی ایران و احترام به این اصول و عقاید در بین مدیران، اعضای هیئت‌علمی، کارکنان و دانشجویان، آگاه‌سازی دانشجویان برای مقابله با جریان نفوذ داخلی و خارجی و پرهیز از بی‌تفاوتی در مقابل رویدادها و دغدغه‌های سیاسی اشاره کرد. از لحاظ ظلم‌ستیزی نیز می‌توان به تشکیل کمیته‌هایی برای صیانت از حقوق

دانشجویان در مقابل دانشگاه با نمایندگی و عضویت دانشجویان از جمله شورای صنفی و انجمن‌های مختلف اشاره کرد. از دیدگاه دوری از هوی و هوس می‌توان به دلالت‌هایی نظیر تعریف سطوح کیفیت فعالیت‌ها و کمی‌سازی اهداف کیفی و تعریف اهداف کمی برای مدیران دانشگاه همراه با ارائه الگوهای استاندارد با هدف جلوگیری از اعمال نظرهای شخصی و سلیقه‌ای در تصمیم‌سازی‌های دانشگاه اشاره کرد.

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

پژوهش حاضر با دو هدف انجام شده است. هدف نخست، دستیابی به چارچوب سازنده مسئولیت اجتماعی سازمان از دیدگاه اسلام است. در راستای اجرای گام اول ۱۲۹ کد، ۳۱ مفهوم و شش مقوله شناسایی شد. واکاوی مؤلفه‌های مسئولیت اجتماعی از دیدگاه آیات و روایات، گامی مهم در راستای حرکت به سوی معیارمندی و امکان‌پذیری سنجش این مفهوم است. به‌علاوه، شناسایی دلالت‌ها می‌تواند زمینه را برای عملیاتی شدن آنها در دانشگاه اسلام فراهم کند. از دیدگاه سازگاری پژوهش با یافته‌های پیشین، سنجش‌ای در خصوص مسئولیت اجتماعی از دید اسلام انجام نشده است تا بتوان یافته‌های این پژوهش را با یافته‌های آن مقایسه کرد و از این نظر، پژوهش حاضر منحصر به فرد بوده و تازگی دارد. از این رو، امکان مقایسه تطبیقی یافته‌های پژوهش با پیشینه تجربی پژوهش وجود ندارد.

در راستای عمل به هدف دوم پژوهش، دلالت‌های مسئولیت اجتماعی سازمان از دیدگاه اسلام در دانشگاه‌های جامعه اسلامی بررسی و تحلیل قرار شد. بر این مبنا در رابطه با مسئولیت قانونی، مدیران دانشگاه می‌بایست اقداماتی را مد نظر قرار دهند که زمینه تحقق قانون‌مداری در فرایندهای مختلف فراهم شود. به مدیران دانشگاه اسلامی پیشنهاد می‌شود وضع استانداردهای آیین‌نامه‌ای و قانونی در خصوص پذیرش دانشجو و جذب اساتید عضو هیئت علمی، به‌گونه‌ای که اجحافی در حق داوطلبان انجام نشود، مسئله مهمی تلقی شود. این پیشنهاد از آن نظر دارای اهمیت است که اعمال نظرهای شخصی و سلیقه‌ای در خصوص اتخاذ تصمیم‌هایی از جمله مصاحبه‌های جذب دانشجوی دکتری یا جذب اساتید اعضای هیئت علمی همواره دغدغه داوطلبان بوده است.

در رابطه با مسئولیت اجتماعی - مدنی به مدیران دانشگاه اسلامی پیشنهاد می‌شود، سازوکاری بیندیشند که چند اقدام مهم در دستور کار قرار گیرد. از جمله این اقدامات، می‌توان به طرح سازوکاری برای جلوگیری از توهین به قومیت‌های مختلف ایرانی مانند کرد، لر، ترک و بلوچ اشاره کرد. همچنین در راستای جلوگیری از توهین به عقاید متفاوت اقلیت‌های مذهبی از جمله دانشجویان اهل سنت نیز باید تنبیه‌های بازدارنده‌ای اندیشید.

در خصوص توجه به مسئولیت زیست‌محیطی به مدیران دانشگاه پیشنهاد می‌شود، با اتخاذ اقداماتی، زمینه تفکیک زباله‌های خشک و تر در محیط خوابگاه و دانشگاه فراهم شود. همچنین در کنار توجه به افزایش فضای سبز دانشگاه، کاشت درختانی که ضمن دارا بودن نقش زیاد در تهویه هوا، آب کمتری نیز مصرف کنند، از جمله پیشنهادهایی است که می‌توان در راستای این بعد از مسئولیت اجتماعی ارائه کرد.

در راستای مسئولیت اقتصادی می‌توان پیشنهاد داد که مدیران دانشگاه در راستای استفاده از ظرفیت حداکثری امکانات دولتی، به واگذاری موقت و پروژه‌ای محیط فیزیکی دانشگاه به سازمان‌ها و نهادهای علمی بیرونی با هدف کسب درآمد بیشتر اقدام کنند. توجه به این پیشنهاد از آن نظر دارای اهمیت است که کارآمدی منابع دولتی به‌عنوان حلقه مفقود شده مدیریت در بخش عمومی به شمار می‌رود.

در راستای توجه به مسئولیت فرهنگی - آموزشی که به جهل‌زدایی بیشتر منجر می‌شود، می‌توان پیشنهاد داد که مدیران دانشگاه با تشکیل کارگروهی از اعضای هیئت‌علمی، به برگزاری دوره‌های آموزشی برای عموم مردم با هدف افزایش حساسیت شهروندان در خصوص مسائل و دغدغه‌های سیاسی و اجتماعی اقدام کنند. به‌علاوه مسئولان دانشگاه می‌توانند با اتخاذ تدابیری زمینه همکاری و تعامل بیشتر استاد و دانشجو را فراهم کرده و زمینه تغییر دیدگاه رئیس - مرئوسی در این تعامل را به حداقل برسانند.

برای تقویت مسئولیت اجتماعی دانشگاه از بعد سیاسی می‌توان به مدیران دانشگاه پیشنهاد داد تا از ظرفیت و جایگاه دانشگاه برای برگزاری همایش‌های سیاسی با هدف تقویت سطح فکری دانشجویان استفاده کنند. بدیهی است که برگزاری جلسات و همایش‌ها می‌بایست با مد نظر قرار دادن چارچوب‌های اخلاقی تعیین‌شده انجام شود. در کنار این پیشنهاد، مدیران دانشگاه می‌توانند تشکیل تیم‌های مجرب و صلاحیت‌دار با هدف ارزیابی سطح کیفی نامزدهای تصدی پست‌های مدیریت دانشگاه را در دستور کار قرار دهند.

منابع

قرآن کریم.

اسماعیلی گیوی، حمیدرضا؛ موسوی خطیر، سیدجلال؛ منصوری، علی نظر؛ فضائلی، احمد (۱۳۹۷). شناسایی راهبردهای ارتقای الگوی اسلامی - ایرانی پیشرفت. *فصلنامه مدیریت اسلامی*، ۲۶ (۴)، ۵۱-۷۷.

امینی، سیدجواد؛ زارع، علی (۱۳۹۷). دلالت‌پژوهی الگوی ارزشیابی ختمی بر اساس آموزه‌های نهج‌البلاغه. *دوفصلنامه اسلام و مدیریت*، ۷ (۱۴)، ۲۵-۴۹.

ایمان، محمدتقی؛ کلاته ساداتی، احمد (۱۳۹۰). بررسی تطبیقی مسئولیت اجتماعی علم در اسلام و غرب. *فصلنامه روش‌شناسی علوم انسانی*، ۱۷ (۶۹)، ۵۹-۸۸.

بخاری، محمدبن اسماعیل (۱۳۹۱). *صحیح البخاری*. ترجمه عبدالعلی نوراحراری. تربت جام: نشر شیخ‌الاسلام احمد جام.

برادران حقیر، مریم؛ نورشاهی، نسرین؛ روشن، احمدرضا (۱۳۹۸). مفهوم‌سازی مسئولیت اجتماعی دانشگاه در ایران. *فصلنامه پژوهش و برنامه‌ریزی در آموزش عالی*، ۲۵ (۳)، ۱-۲۶.

بوستانی، حمیدرضا؛ بانسی، عبادالله؛ شاکری، احمد (۱۳۹۶). اولویت‌بندی مؤلفه‌های فرهنگ سازمانی از منظر نهج‌البلاغه در دانشگاه اسلامی. *فصلنامه مدیریت در دانشگاه اسلامی*، ۶ (۱)، ۶۱-۷۸.

تمیمی آمدی، عبدالواحد (۱۴۱۰). *غررالحکم و دررالحکم*، تهران: مؤسسه فرهنگی دارالحدیث.

حاجی‌زاده، مهین؛ آورچه، محی‌الدین (۱۳۹۳). مسئولیت‌پذیری اجتماعی در قرآن کریم با تأکید بر دیدگاه علامه طباطبایی در المیزان. *دوفصلنامه قرآن در آینه پژوهش*، ۱ (۱)، ۱۲۳-۱۵۶.

حاجیه‌ها، زهره؛ سرافراز، بهمن (۱۳۹۳). بررسی رابطه بین مسئولیت‌پذیری اجتماعی شرکت‌ها و هزینه حقوق صاحبان سهام در شرکت‌های پذیرفته‌شده در بورس اوراق بهادار تهران. *فصلنامه پژوهش‌های تجربی حسابداری*، ۴ (۱۴)، ۱۰۵-۱۲۳.

حیبی، نوید؛ وظیفه‌دوست جعفری، حسین (۱۳۹۵). مؤلفه‌های ارتقای مسئولیت‌پذیری اجتماعی دانشگاه آزاد اسلامی. *فصلنامه پژوهش و برنامه‌ریزی در آموزش عالی*، ۲۲ (۲)، ۱۲۵-۱۴۵.

- حکیمی، محمدرضا؛ حکیمی، علی؛ حکیمی، محمد (۱۳۹۵). *الحیاه* (احمد آرام، مترجم). تهران: دلیل ما.
- حمیدیا، بابک؛ میرکمالی، سیدمحمد؛ پورکریمی، جواد؛ رضائیان، علی (۱۳۹۸). طراحی الگوی رهبری دانشگاه اسلامی. *فصلنامه اندیشه مدیریت راهبردی*، ۱۳ (۲)، ۹۵-۱۳۷.
- دانایی فرد، حسن (۱۳۹۵). روش‌شناسی مطالعات دلالت‌پژوهی در علوم اجتماعی و انسانی: بنیان‌ها، تعاریف، اهمیت، رویکردها و مراحل اجرا. *فصلنامه روش‌شناسی علوم انسانی*، ۲۲ (۸۶)، ۳۹-۷۱.
- دیالمه، نیکو (۱۳۹۸). شناسایی مؤلفه‌های شایستگی استاید اثربخش از منظر آموزه‌های اسلامی (رویکردی به دانشگاه انقلاب اسلامی). *فصلنامه مدیریت در دانشگاه اسلامی*، ۸ (۲)، ۲۹۵-۳۱۴.
- رضوانخواه، سلمان؛ صالحی، اکبر؛ سجادی، سیدمرتضی (۱۳۹۹). مسئولیت‌های اجتماعی انسان از منظر امام علی با تأکید بر نهج‌البلاغه و نقش تعلیم و تربیت در تحقق آنها. *فصلنامه اسلام و مطالعات اجتماعی*، ۸ (۱)، ۸-۳۵.
- رونقی، محمدحسین (۱۳۹۸). رابطه اخلاق حرفه‌ای اسلامی و مسئولیت‌پذیری اجتماعی بر سرمایه اجتماعی. *فصلنامه مدیریت اسلامی*، ۲۷ (۳)، ۱۶۳-۱۸۴.
- شریف‌الرضی، محمدبن‌حسین (۱۳۸۷). *نهج‌البلاغه* (محمد دشتی، مترجم). قم: نشر الهادی.
- طالب‌نیا، قدرت‌الله؛ رجب‌دری، حسین؛ خانی‌ذلان، امیررضا (۱۳۹۷). بررسی عوامل مؤثر بر مسئولیت‌پذیری اجتماعی شرکت‌ها از دیدگاه اسلامی. *فصلنامه مدیریت اسلامی*، ۲۶ (۲)، ۱۸۳-۲۱۱.
- عزتی، امیرحسین؛ ترابی، محسن (۱۳۹۹). مؤلفه‌های تمدن‌نویین اسلامی و الزامات شکل‌گیری و ثمرات آن مبتنی بر بیانات مقام معظم رهبری. *فصلنامه علمی مدیریت اسلامی*، ۲۸ (۱)، ۷۵-۹۶.
- عیوضی، علی‌اشرف (۱۳۸۰). قطره‌ای از دریا: سیری در اندیشه‌های امام خمینی درباره دانشگاه اسلامی. *فصلنامه مدیریت در دانشگاه اسلامی*، ۶ (۱۴)، ۱۱-۲۲.
- فروغی، داریوش؛ میرشمس‌شهبهانی، مرتضی؛ سمیه‌پور، حسین (۱۳۸۷). نگرش مدیران درباره افزایش اطلاعات حسابداری اجتماعی: شرکت‌های پذیرفته‌شده در بورس اوراق بهادار تهران. *بررسی‌های حسابداری و حسابرسی*، ۱۵ (۵۲)، ۵۵-۷۰.
- فرهادی‌راد، حمید؛ پارسا، عبدالله؛ شاهی، سکینه؛ بهرامی، مهران (۱۳۹۹). شناسایی و واکاوی مسئولیت‌های اجتماعی دانشگاه. *فصلنامه علمی آموزش علوم دریایی*، ۲۱، ۳۳-۴۵.
- فیض‌کاشانی، محمدبن‌شاه مرتضی (۱۳۶۹). *الوافی*. مشهد: نشر کتابخانه امام امیرالمومنین علی (ع).
- کریمی، رضا (۱۳۸۶). *نهج‌الفصاحه* (حسین ردایی‌آملی، مترجم). قم: نشر نسیم حیات.
- کوی، لی‌تان (۱۳۷۸). آموزش و پرورش: فرهنگ‌ها و جوامع. (محمد یمنی، مترجم). تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- مجلسی، محمدباقر (۱۰۳۷)، *بحارالانوار*. تهران: مؤسسه دارالکتب اسلامی.
- مجلسی، محمدباقر (۱۳۵۱). آسمان و جهان. (محمد باقر کوه‌کمره‌ای، مترجم). تهران: نشراسلامیه.
- محمدبن‌حسن طوسی، ابوجعفر (۱۰۶۸). *تهذیب الاحکام*، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- محمدلو، مسلم؛ اکبری، بنفشه؛ مهدویان‌پور، الهام (۱۳۹۳). شناسایی مؤلفه‌های مسئولیت اجتماعی دانشگاه‌ها با استفاده از تکنیک دلفی فازی مطالعه موردی: دانشگاه شیراز. *فصلنامه انجمن آموزش عالی ایران*، ۶ (۳)، ۱۶۱-۱۹۲.

محمدی ری شهری، محمد (۱۳۸۴)، میزان الحکمه، تهران: نشر درالحدیث.

یعقوب‌بن‌اسحاق، محمد (۱۳۹۳). الکافی، ترجمه حسین استادولی تهران: نشر دارالثقلین.

یعقوبی، لیلا (۱۳۹۱). بررسی مسئولیت‌پذیری اجتماعی در آموزه‌های اسلام و دلالت‌های تربیتی آن برای معلمان، به راهنمایی ایراندخت فیاض. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. تهران: دانشگاه علامه طباطبائی.

References

- Abu Bakar, F. & Yusof, M. A. M. (2015). Islamic concept of corporate social responsibility (CSR) from the perspective of CSR players at Bank Islam Malaysia Berhad. *Paper presented at the International Conference on Accounting Studies (ICAS): Johor Bahru.*
- Ahmad, K. (2001). Quality management: Islamic values and implications. In K. Ahmad & A. M.Sadeq (Eds.), *Ethics in Business and Management: Islamic and Mainstream Approaches*. London: Asean Academic Press Ltd.
- Ahmad, S. F. (1995). The ethical responsibility of business: Islamic principles and implications. In Faridi, F.R. (Ed.), *Islamic Principles of Business Organization and Management*, Qazi Publishers and Distributors: New Delhi.
- Aminn, S. J. & Zare, A. (2018). Investigating the implication of the policy evaluation model based on the teachings of Nahj al-Balaghah. *Journal of Islam and Management*, 7 (14), 25-49. (in Persian)
- Attride-Stirling, J. (2001). Thematic Networks: An Analytic Tool for Qualitative Research. *Qualitative Research*, 1(3), 385-405.
- Ayala-Rodríguez, N., Barreto, I., Ossandon, G. R., Castro, A. & Moreno, S. (2017). Social transcultural representations about the concept of university social responsibility. *Studies in Higher Education*, 47 (16), 1-15.
- Ayvazi, A. A. (2001). A Study of Imam Khomeini's Thoughts on the Islamic University. *Quarterly Journal of Management at Islamic University*, 6 (14), 11-22. (in Persian)
- Balabanis, G., Phillips, H. C. & Lyall, J. (1998). Corporate social responsibility and economic performance in the top British companies: are they linked? *European Business Review*, 98 (1), 25-44.
- Baradaran Haghiri, M. & Noorshahi, N. & Roshan, A R. (2019). The conceptualization of social responsibility of the university in Iran. *IRPHE*, 25 (3), 1-26. (in Persian)
- Boostani, H.R. & Baneshi, E. & Shakeri, A. (2017). Prioritizing the Components of Organizational Culture from the Perspective of Nahjolbalaghe in Islamic University. *Journal of Management at Islamic University*, 6 (1), 61-78. (in Persian)
- Braun, V. & Clarke, V. (2006). Using Thematic Analysis in Psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77-101.
- Bukhari, M. S. (2012). *Sahih Al-Bukhari*. (Abdul Ali Nuraharari, Trans.). Torbat Jam: Shaykh al-Islam Ahmad Jam Publishing. (in Persian)
- Chapra, M. U. (2008). *The Islamic Vision of Development in the Light of Maqasid Al-Shariah. Jeddah*. The Islamic Foundation Publication: Leicester.

- Cherrington, J. O. & Cherrington, D. J. (1993). A menu of moral issues: one week in the life of the Wall Street Journal. *Journal of Business Ethics*, 11, 255-265.
- Danaeefard, H. (2016). Methodology of implicating studies in social sciences and humanities: Foundations, definitions, importance, approaches and implementation steps. *Journal of Humanities Methodology*, 22 (86), 39-71. (in Persian)
- Dennis, N. & Erdos, G. (1993). *Families without fatherhood*. The IEA Health and Welfare Unit: London.
- Dialameh, N. (2019). Recognizing the Competence Components of Effective University Professors from the Viewpoint of Islamic Guidelines (An Approach Toward Islamic Revolution University). *Journal of Management at Islamic University*, 8 (2), 295-314. (in Persian)
- Dusuki, A. W., & Abdullah, N. I. (2007). Maqasid al-shariah, masalah and corporate social responsibility. *The American Journal of Islamic Social Sciences*, 24 (1), 25-45.
- Elasrag, H. (2015). *Corporate Social Responsibility: An Islamic Perspective*. MPRA Paper, No 67537.
- Emaeiligivi, H. R. & Mousavi Khatir, S. J. & Mansouri, A. N. & Faezi, A. (2018). Identifying Strategies for Promoting the Islamic-Iranian Model of Development. *Journal of Islamic Management*, 26 (4), 51-77. (in Persian)
- Ezzati, A. H. & Chahardooli, A. & Torabi, M. (2020). The Components of Modern Islamic Civilization, Requirements for Its Establishment, and Its Benefits in View of of the Supreme Leader. *Islamic Management Quarterly*, 28 (1), 75-96. (in Persian)
- Faizakashani, M. (1990). *Alvafi*. Mashhad: Publication of the Library of Imam Ali. (in Persian)
- Fathadirad, H. & Parsa, A. & Shahi, S. & Bahrami, M. (2020). Identify And Analyze The Social Responsibilities Of The University. *Journal of Education in Marine Science*, 21, 32-45. (in Persian)
- Foroughi, D. & Mirshams Shahshahani, M. & Somayepour, H. (2008). Managements' Perceptions about Social Accounting Information Disclosures: Listed Companies in TSE. *Accounting and auditing review*, 15 (52), 55-70. (in Persian)
- Gomez, L. (2014). The Importance of University Social Responsibility in Hispanic America: A Responsible Trend in Developing Countries In Corporate Social Responsibility and Sustainability. *Emerging Trends in Developing Economies*, 241-268.
- Gyves, S. & O'Higgins, E. (2008). Corporate social responsibility: an avenue for sustainable benefit for society and the firm? *Society and Business Review*, 3 (3), 207-223.
- Habibi, N., Vazifehdust, H., Jafari, P. (2016). Upgrading Islamic Azad University social accountability factors. *IRPHE*, 22 (2), 125-145. (in Persian)
- Hajiha, Z. & Sarfaraz, B. (2014). The Relation between Corporate Social Responsibility and Cost of Equity Capital of Firms Listed in Tehran Stock Exchange. *Journal of Experimental Accounting Research*, 4 (14), 105-123. (in Persian)
- Hajizadeh, M. & Avarjeh, M. (2014). Social responsibility in the Holy Quran with emphasis on the view of Allameh Tabatabai in Al-Mizan. *Quran in the mirror of research*, 1 (1), 123-156. (in Persian)

- Hakimi, M. & Hakimi, A. & Hakimi, M. (2016). *Alhayat*. Tehran: Dalil -e- ma Publicating. (in Persian)
- Hamidia, B. & Mirkamali, M. & Rezaeian, A. (2019). Designing the Leadership Model of Islamic University. *Journal of Strategic Management Thought*, 13 (2), 95-137. (in Persian)
- Hanafy, A. & Sallam, H. (2001). Business ethics: An Islamic perspective. In K. Ahmad & A. M.Sadeq (Eds.), *Ethics in business and management: Islamic and mainstream approaches* (pp. 169-187). Asean Academic Press: London.
- Hans, K. & Karl-Josef, K. (1993). *A global ethic*. the declaration of the parliament of the world's religions: London.
- Ibrahim, N. A., Angelidis, J. P. & Howard, D. P. (2006). Corporate social responsibility: A comparative analysis of perceptions of practicing accountants and accounting students. *Journal of business ethics*, 66, 157-167.
- Iman, M. T. & Kalateh Sadati, A. (2011). Social responsibility of science; A comparative study between Islam and West. *Journal of Humanities Methodology*, 17 (69), 59-88. (in Persian)
- Izetbegovic, A. A. (1993). *Islam between East and West*. American Trust Publications: Indianapolis.
- Jabbour, C. (2010). Greening of business schools: A systemic view. *International Journal of Sustainability in Higher Education*, 11 (1), 49-60.
- Karima, R., Oshima, Y. & Yamamoto, K. (2006). Identification of subjects for social responsibility education at universities and the present activity at the University of Tokyo. *Environmental Sciences*, 13 (6), 327-337.
- Karimi, R. (2007). *Nahj al-fasaha*. (Hossein Redaei Ameli, Trans.). Qom: Nasim Hayat Publishing (in Persian).
- Kui, L. T. (2008). *Education: Cultures and societies*. (Mohammad Yamani, Trans.). Tehran: Shahid Beheshti University. (in Persian)
- Luo, X. & Homburg, C. (2007). Neglected outcomes of customer satisfaction. *Journal of Marketing*, 71 (2), 133-149.
- Majlisi, M. B. (1628). *Baharolanvar*. Tehran: Dar al-Kitab al-Islamiya. (in Persian)
- Majlisi, M. B. (1972). *Sky and the world*. Translated by Mohammad Baqir Kuh Kamaraei. Tehran: Islamic Publishing. (in Persian)
- Makarem Shirazi, N. (2010). *The Holy Quran*. Imam Ali School Publicating. (in Persian)
- Mohammadi Rey Shahri, M. (2005). *Mizan al-Hikmah*. Tehran: Dar al-Hadith Publishing. (in Persian)
- Muhamad, R. (2007). *Corporate social responsibility: An Islamic perspective*. Paper presented at the Global Academy of Business and Economic Research: Bangkok.
- Muhammad, A. (1658). *Tahdhib al-Ahkam*. Tehran: Dar al-Kitab al-Islamiya. (in Persian)

- Muhammadlu, M. & Akbari, V. & Mahdavianpour, E. (2014). Identifying Social Responsibility in Universities (USR) Using Fuzzy Delphi. Case study: Shiraz University. *Journal of Iranian Higher Education*, 6 (3), 161-192. (in Persian)
- Panapanaan, V., Linnanen, L., Karvonen, M. & Phan, V. (2003). Road mapping corporate social responsibility in Finnish companies. *Journal of Business Ethics*, 44 (2), 133-148.
- Parvez, Z. & Ahmed, P. (2004). *An Islamic perspective on the lack of social responsibility in business organizations*. Dissertation Submitted to Wolverhampton University.
- Platonova, E. (2013). Corporate Social Responsibility from an Islamic Moral Economy Perspective: A Literature Survey. *Afro Eurasian Studies*, 2 (1 & 2), 272-297.
- Qutb, M. (1985). *Islam & the modern materialistic thought*. Delhi, Hindustan Publications.
- Rezvankhah, S. & Salehi, A. & Sajjadi, M. (2020). Human Social Responsibilities from the Perspective of Imam Ali, with Emphasis on Nahj al-Balaghah and the Role of Education in Their Realization. *Journal of Islam and Social Studies*, 8 (1), 8-35. (in Persian)
- Riaz Mir, U., Hassan, S. M. & Hassan, S. S. (2015). Islamic Perspective of Corporate Social Responsibility. *Islamic Perspective of Corporate*, 46 (31), 77-90.
- Ronaghi, M.H. (2019). Studying Effect of Islamic Professional Ethics and Social Responsibility on Social Capital. *Islamic Management Quarterly*, 27 (3), 163-184. (in Persian)
- Shajeri, J. (2008). Responding and social and individual responsibility of concepts and viewpoints. *Paper presented at the 9th National Congress on Medical Education*: Yazd.
- Sharif al-Radhi, M. H. (2008). *Nahjolbalagha*. translated by mohammad dashti. Qom: Al-Hadi Publishing. (in Persian)
- Talebnia, GH. & Rajabi Dorri, H. & Khani Zolan, A. R. (2018). A Study of Factors Affecting Social Accountability by Companies from Islamic Perspective. *Islamic Management Quarterly*, 26 (2), 183-211. (in Persian)
- Tamimi, A. W. (1990). *Exalted aphorisms and Pearls of Speech*. Tehran: Dar al-Hadith Cultural Institute. (in Persian)
- Yaqub ibn Ishaq, M. (2014). *Alkafi*. Translated by Hossein oStadvali. Tehran: Dar al-Thaqalin Publishing. (in Persian)
- Yaqubi, L. (2012). *Evaluation of social responsibility in the teachings of Islam and its Educational Implications for Teachers*. Guided by Irandokht Fayyaz. Master Thesis Tehran: Allameh Tabatabai University. (in Persian)
- Yusof, M. Y., & Bahari, Z. (2011). Islamic corporate social responsibility in Islamic banking; towards poverty alleviation. *Paper presented at the 8th International Conference on Islamic Economics and Finance*, Doha.